

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր դասարանների համար

ՄԱՍ 2

VI-IX դասարաններ
(Գ. Խումբ)

Հաւաքեց եւ խմբագրեց՝
ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

**Յատուկ թոյլտուութեամբ օգտագործուած հրատարակութիւններ,
որոնց համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնները**

Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի
Հրատարակած Հայոց Լեզուի եւ Հայ Դատի դասագրքերից՝
նիւթեր, գծանկարներ եւ լուսանկարներ

Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Ազգային Վարժարանների Խնամակալ
Մարմնի հրատարակած «Հայոց Ցեղասպանութեան Դասաւանդում Հայկական
Վարժարաններուն Մէջ» (2006), որը հիմք է ծառայել ներկայ բարելաւուած եւ
ընդլայնուած էլեկտրոնային տարբերակին

«Յեղափոխական ալպոմ» Հատոր Ա.եւ Բ.

Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան–Ինստիտուտի Կայքէջ

ԽՕՍՔ ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մաս 2–ը օգտագործող ծնողներին, ուսուցիչներին եւ աշակերտներին, Հինգ տարիների ճամբայ անցանք միասին:

Փորձեցինք առաջինից հինգերորդ դասարաններում սովորող մեր փոքրիկներին փոխանցել այն գիտելիքները՝ որոնցով կարողանային ըմբռնել մեր ժողովրդի դեմ կատարուած եւ պատմական անկիւնադարձ հանդիսացող աղէտը՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը՝ միշտ մնալով փոքրիկների տարիքային լեզուաինմացութեան եւ հասկացողութեան մակարդակի սահմաններում:

Առաջինից հինգերորդ դասարանների համար պատրաստած նիւթերով եւ դրանք դասաւանդելու մեթոդների առաջարկութեամբ, փորձեցինք օգնել ծնողներին եւ ուսուցիչներին պատասխանելու փոքր տարիքից մեր երեխաների մտքում ծագած հարցումներին՝ ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ պատահեց, ինչպէ՞ս պատահեց... Քանի որ յստակ է, թէ այսպէս կամ այնպէս նրանք հաղորդոււմ են մեր պատմութեան այս սեւ էջին եւ նրա պարփակած տխուր եւ արիւնալի տեսարաններին:

Ինչպէս նշել ենք այս ձեռնարկի Ա մասում բերուած «Խօսք խմբագրի կողմից» վերնագրուած նախաբանում, իրօք՝ «Որոշ ծնողներ կամ ուսուցիչներ երեխաների հոգեկանը չվնասելու համար ոչինչ չեն ասում: Անպատասխան թողնուած այս խորհրդաւոր հարցը կարող է անորոշ մտահոգութեան, նոյնիսկ ընդվզումի պատճառ դառնալ: Ուրիշներն էլ երեխայի տարիքին անյարմար բացատրութիւններով անցանկալի տպաւորութիւն են թողնում նրա վրայ. իսկ դա կարող է չափազանցուած հակազդեցութեան պատճառ դառնալ, կամ յարատեւ սարսափ, շրջապատի նկատմամբ կասկած եւ անվստահութիւն եւ, նոյնիսկ նիւթի շուրջ անզգայ անտարբերութիւն առաջացնել»:

Հաւակնում ենք ենթադրելու, որ գտել ենք հաւասարակշռուած եւ երեխայի տարիքին ու հոգեբանութեան յարմար փոխանցումը՝ առանց վախ ու տագնապ պատճառելու, առանց վտանգելու երեխայի մէջ ձեւաւորուող առողջ հոգին:

Հինգ տարիների ճամբայ ենք անցել եւ հիմա պատանի դարձած, վեցերորդից իններորդ դասարաններում սովորող մեր աշակերտները պատրաստ են դարձեալ իրենց տարիքի եւ մտաւոր կարողութիւնների համաձայն աստիճանական խորութեամբ ընկալելու նիւթը, որի մատուցման յատուկ մեթոդաբանութեամբ՝

Ձոհի հոգեբանութիւն եւ փոքրու խեղճ ազգի զգացողութիւն չիներշնչում.

Հեռու է ստորադասութեան բարդոյթից ու աղերսական խնդրարկուի հոգեվիճակից.

Մի ամբողջ ժողովրդի դէմ ատելութիւն չի սերմանում.

Այլ՝ ինչպէս այս ծեռնարկի Ա մասում ենք նշել, հետապնդւած նպատակը հայ նոր սերնդի դաստիարակութիւնն է հենց դպրոցական նստարաններից՝ փոխանցումը այն գիտակցութեան, որ «Մեր ժողովրդի դէմ հսկայական անարդարութիւն է կատարուել եւ այդ անարդարութիւնը, համաշխարհային իմաստով անմարդկային ոճիրը, աշխարհին ճանաչել տալու եւ մեր արդար դատը խլելու համար պիտի պայքարենք ազգովին, փոքրից մեծ»:

Դարձեալ, ինչպէս նշուել է, «Ծրագիրը իր բնոյթով, նպատակներով եւ առաջադրանքներով առաջինը լինելով, անշուշտ զերծ չէ թերութիւններից: Ներկայացուած ելեկտրոնային տարբերակը կարելիութիւն պիտի ընձեռի ուսուցիչներին փորձարկման ընթացքում իրենց կարծիքը կամ փոփոխութեան առաջարկները ներդնելու, որի համար միայն կարող ենք շնորհակալ լինել»:

Դարձեալ՝ Հայ նոր սերունդների կրթական գործին նուիրուած ուսուցիչների լիակատար գործակցութեան յոյսով եւ ակնկալիքով՝

Ռուբինա Փիրումեան

Փետրուար, 2011 թ.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր կարգերուն համար

Գ. ԽՈՒՄԲ

(Զ. կարգ)

Զ. կարգէն սկսեալ արդէն կարելի է մատուցանել համառօտ պատմութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան: Այս կարգին համար, «Հայ Դատ» 11-րդի դասագիրքէն առնուած է «ԻՆՉՊԷՍ ԾՐԱԳՐՈՒԹԵՑԱԻ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ենթագլուխը միայն՝ խտացուած, պարզեցուած եւ Զ. կարգի աշակերտներու լեզուաիմացութեան պատշաճեցուած: Դասանիւթը կը մատուցուի այստեղ արեւմտահայերէն տարբերակով: Ինչպէս պիտի նկատէ ուսուցիչը, դասանիւթին մէջ չկան մանրամասնութիւններ Եղեռնի տեսարաններուն վերաբերող: Ատոնք պիտի ձգենք յաջորդ տարիներուն:

Նիւթը լաւագոյնս ըմբռնել տալու նպատակով, այստեղ բերուած է նախաբան մը, «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ ՅՈՅՍՈՎ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿԸ ԴԻՄԷ» խորագրով, որ համառօտ կերպով կը բացատրէ, թէ ինչ պայմաններու մէջ գործուեցաւ ցեղասպանութիւն ոճիրը եւ որ հայերու ջարդն ու կոտորածը 1915-ին չսկսաւ: 1915-ի ջարդերն ու տեղահանութիւնը զագաթնակէտն էին 1894-96-էն սկսած ջարդերուն: Անոնք թուրք իշխանութիւններու նպատակադրած եւ ի գործ դրած վերջնական լուծումն էին (Final Solution) Հայկական Հարցին: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է այս նիւթերուն հիման վրայ:

Զ. կարգի այս դասանիւթին մէջ կը խօսուի ֆիտայական շարժման մասին համառօտ եւ ներառնուած է Անդրանիկին նուիրուած երգ մը, որ 1904-ի Սասնոյ ապստամբութիւնը կը յիշատակէ: Մատուցուած է նաեւ երգի նոտաները: Քաջալերելի է,

որ դասարանը սորվի այս երգը եւ գաղափար կազմէ 1904-ի Սասնոյ հերոսամարտի մասին: Ուսուցիչը կրնայ պարտականութիւն տալ աշակերտներուն՝ «Հայկական Հարց» Հանրագիտարանին մէջ կարդալ «Սասունի ապստամբութիւն 1904» յօդուածը (էջ 402-403) եւ դէպքը նկարգրող կարճ շարադրութիւն մը գրել:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, Զ. կարգի աշակերտներուն համար նկատի առնուած է Աւետիս Ահարոնեանի «ՀԱՋՐԷՆ»՝ որ դրուագ մըն է հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարէն: Ըստ ուսուցիչի հայեցողութեան, նիւթը կրնայ ընթերցուիլ իբրեւ անհատական աշխատանք, կամ՝ դասարանին մէջ՝ *pop corn* մեթոդով: Կարելի է նաեւ դասարանը խումբերու բաժնել եւ իւրաքանչիւրին յանձնել մաս մը պատմութենէն՝ կարդալու եւ զեկուցելու դասարանին: Այսպիսով, միւս խումբերուն առիթ կը տրուի հարցումներով լրացնելու պատմութեան ընդհանուր ըմբռնումը: Նախընտրելի է, որ ուսուցիչը որոշ բացատրութիւններ տայ Աւետիս Ահարոնեանի (1866-1948), մանաւանդ՝ անոր «Ազատութեան ճանապարհին» պատմուածքներու ժողովածուի մասին եւ քաջալերէ աշակերտները՝ գիրքը գտնելու եւ ընթերցելու: Այդ պատմուածքները լաւագոյն արտայայտիչն են 1890-ական թուականներու Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայերու դէմ իրագործուող հալածանքներու եւ բռնարարքներու: Անոնք նաեւ ցոյց կու տան հայերու, մանաւանդ՝ հայ գիւղացիին մտածելակերպը եւ տարբերուող կարծիքները հայ ազատագրական պայքարին մասին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ ՅՈՅՍՈՎ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿԸ ԴԻՍԷ

Երբ ժողովուրդ մը անարդարութեան կ'ենթարկուի, երբ անոր իրաւունքները ոտնակոխ կ'ըլլան, երբ անոր հայրենիքը կը խլեն եւ զինք մարդկային իրաւունքներէ զուրկ՝ ստրուկ հպատակ կը դարձնեն, այդ ժողովուրդը վերջապէս օր մը ուժ կը հաւաքէ ու պայքարի կը դիմէ՝ իր իրաւունքները ետ ստանալու համար: Ինչպէս սորված ենք մեր պատմութեան դասագիրքերէն, ԺԱ դարուն Հայաստանի մէջ Բագրատունիներու իշխանութեան անկումէն յետոյ եւ ԺԴ դարուն Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումէն ետք, հայերը կորսնցուցին իրենց անկախութիւնը եւ սելճուկներու, մողոլներու եւ վերջապէս օսմանցի թուրքերու տիրապետութեան ենթակայ դարձան:

Օսմանեան սուլթանները ճնշեցին հայերը, անոնց հետ վարուեցան իբրեւ ստրուկ, որ ինքզինքը պաշտպանելու իրաւունք չունէր: Հայ գիւղացին ամենէն գէշ վիճակի ենթարկուած էր: Թուրքն ու քիւրտը անոր ունեցուածքը, պզտիկ մանչ զաւակը, գեղեցիկ աղջիկը կը խլէին, կը տանէին, եւ ինք զէնք առնելու եւ պաշտպանուելու իրաւունք չունէր:

Հայ Գեղջկուհիներ

Այս իրավիճակը տեսց մինչեւ ԺԹ դար: Այդ ատեն Եւրոպայի մէջ առաջատար մտաւորականներ մարդու լաւ ապրելու, ազատ ապրելու գաղափարներ կը քարոզէին: Գիրքեր կը հրատարակէին, ժողովուրդները ազատութեան պայքարի կը մղէին: Այդ գաղափարները ազդեցին նաեւ հայ մտաւորականներուն վրայ: Րաֆֆի, Խաչատուր Աբովեան, Միքայէլ Նալպանտեան, Ռափայէլ Պատկանեան, Ստեփանոս

Նազարեանց եւ ուրիշներ հայրենասիրական վեպեր ու բանաստեղծութիւններ գրեցին, ազատութիւն գովեցին, հայ գիւղացին ինքզինքը պաշտպանելու մղեցին:

Իրոք Գալու է մի օր, Ժամանակ,
Տեւնել Մաւի. Գլխին մի դրոշակ,
Եվամեն կողմից պանդուխտ հայապէս
Դիմել դէպ յարցանց սիրուն հայրենիք:

Նաթ Տէր

Կազմուեցան կուսակցութիւններ, որոնք կը պայքարէին՝ մէկ կողմէ սուլթանին դիմումներ կատարելով եւ եւրոպական պետութիւններու օգնութիւնն ու միջամտութիւնը խնդրելով. միւս կողմէ կռուող խումբեր կը կազմէին եւ գիւղէ գիւղ շրջելով՝ հայ գիւղացին թուրքի ու քիւրտի ոտնձգութիւններու դէմ կը պաշտպանէին: Այդ խումբերուն մէջ զէնք առած կը կռուէին երիտասարդ հայրենասէրներ, որոնց ֆիտայի կամ հայդուկ կը կոչէին, այսինքն՝ անձ մը, որ իր կեանքը կրնայ զոհիլ իր ժողովուրդը պաշտպանելու համար:

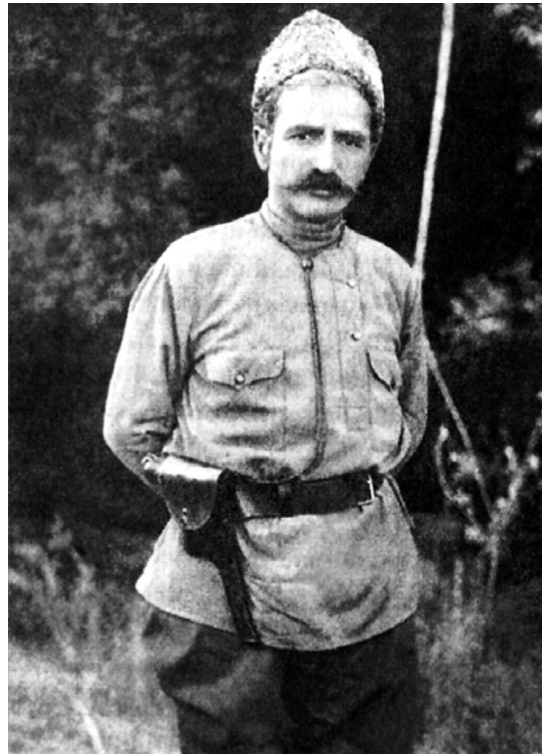
Ֆիտայիների քաջութիւնները

Շատ մեծ է թիւը այն երիտասարդներուն, որոնք ձգած տուն եւ ընտանիք, ֆիտայի դարձան, հրացան առին, լեռները բարձրացան, խումբեր կազմեցին եւ հայ գիւղացիին իրաւունքներու համար թուրքերու եւ քիւրտերու դէմ կռուեցան:

Խումբ մը ֆիտայիներ

Ֆիտային գիտէր, որ իրեն մահ կը սպասէ, բայց քաջ էր, կը կռուէր՝ հարիւրի ու հազարի դէմ: Շատ են անունները այն ֆիտայիներու, որոնք այնքան քաջ էին, այնքան վտանգաւոր կռիւներու մասնակցեցան ու յաղթեցին, որ ժողովուրդը անոնց համար երգեր յօրինեց: Այդ ֆիտայիներէն էր Անդրանիկը, որուն շատ երգեր են նուիրուած, մէկն ալ 1904–ի Սասնոյ պաշտպանութեան մէջ իր դերին ու առաջնորդողի իր պաշտօնին համար:

Անդրանիկ (Օգանեան)

Երգը կ'ըսէ.

Դարձեալ փայլեց Սասնայ գլխին,
Ազատութեան դրօշակ,
Կեցցէ՛ հայրենիք գոչելով
Բարձացըրին աղաղակ:

Թընդաց, որոտաց ձայներից
Ողջ աշխարհը հայկական,
Խումբ–խումբ կը գան հայ զաւակներ
Հայրենիքի օգնութեան:

Գուրգէն, Վահան, Հրայր–Դժոխք,
Քաջ Անդրանիկ ղեկավար,
Տալտորիկի լեռներումը
Շրջում էին անդադար:

Սարսափեցին քիւրդ ցեղերը,
Մինչ պալատը Սուլթանի,
Հրամայեց շուտ կործանել
Դիրքերը հայդուկների:

Ահա անգութ մեր թշնամին,
Սարսափելի տեսարան.
«Ժամանակն է, վրէժ լուծել»,
Գոչեց ձայնը հայկական:

Կըրակ տեղաց հայ քաջերի
Բընակավայր դիրքերից,
Կոտորուեցին թշնամիներ,
Ահռելի գնդակներից:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՓԱՅԼԵՑ
TARTZYAL PAYLETZ

Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գիւղին Ազատութեան դրօշակ, շակ,
Tar-tzayl pay-----letz Sas-noh kl-----kheen A--za----doo-----tyan t---ro-----shag, ---shag,

Կեց-ցէ Հայր-նիւթ գոչեւորվ Բարձրագոյն ազատական: շակ:
Ge--tzeh hay-----r-----e---neek ko---che-----lov Par--tzra--tzu-----reen a----gha-----ghag. ---ghag.

«Դարձեալ փայլեց» երգի նոտաները

Հալածանքներ եւ կոտորած

Սուլթան Համիտ անտեսեց հայերու եւ եւրոպական պետութիւններու կողմէ կատարուած դիմումները. հայ ժողովուրդին կեանքը դիրացնելու եւ ապահով դարձնելու փոխարէն, ան պատժելու ելաւ զանոնք:

Սուլթան Համիտ

Ջարդերը սկսան 1894-ին Սասունէն եւ տարածուեցան ամբողջ կայսրութեան մէջ:

Հայերուն կոտորածը՝ օտար նկարիչի մը պատկերացումով

Կ'ըսուի թէ 1894–96 տարիներու ջարդերուն շուրջ 300,000 հայեր կոտորուեցան: Բռնի իսլամացան 100,000: Երկրէն դուրս գաղթեցին մեծ թիով ընտանիքներ: Աւերուեցան շուրջ 2500 գիւղեր:

Յաջորդող քարտէսը ցոյց կու տայ այն վայրերը, ուր 1894–96–ին ծանր ջարդեր տեղի ունեցան: Նշուածները քաղաքներն են: Անոնց շուրջի գիւղերն ալ ջարդի ու աւերումի ենթարկուեցան: Նկատեցէք, թէ որքան տարածուած էր ջարդը բոլոր այն վայրերը ուր հայ բնակչութիւն կար:

Սուլթան Համիտ, որուն երոպացիները այդ ջարդերուն պատճառով Կարմիր Սուլթան կամ Արիւնոտ Սուլթան կոչեցին, յաջողեցաւ հայերու թիւը կայրութեան մէջ զգալի չափով նուազեցնել:

Կարմիր կամ Արիւնոտ Սուլթանի ծաղրանկար եւրոպական թերթի մը մէջ

Քանի մը վայրերու մէջ, ինչպէս Զէյթուն եւ Վան, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ փրկուեցան: Զարդերէն յետոյ ալ, հայերը քանի մը վրէժինդրական գործողութիւններ կազմակերպեցին:

Յաջորդող քարտէսը ցոյց կու տայ այն վայրերը, ուր վրիժառական արարքներ եւ ֆիտայական գործողութիւններ կատարուեցան:

Այնուամենայնիւ, հալածանքները շարունակուեցան:

Կառավարութիւնը կը ձերբակալէր եւ կախաղան կը հանէր հայ մտաւորականներ եւ գործիչներ, որոնք Սուլթանին դէմ կ'ելլէին, կամ հայ ժողովուրդի ազատութեան համար կը պայքարէին: Իսկ հայ գիւղացին նոյնչափ թալանի եւ անարդարութեան կ'ենթարկուէր:

1908-ի յեղաշրջումը

Սուլթանէն դժգոհ էին թուրքերը եւս: Երիտասարդ Թուրքեր կոչուած խմբակցութիւնը 1908-ին կրցաւ թուրք բանակը եւս սուլթանի դէմ հանել եւ զայն պարտադրել, որ Կայսրութեան մէջ սահմանադրական օրէնքներ հաստատէ: Երիտասարդ Թուրքերը կը խոստանային հաւասարութիւն եւ արդարութիւն բոլորին:

Հայերը Պոլսոյ մէջ, Երիտ. Թուրքերու յեղաշրջումը կը տօնախմբեն

Սակայն, կարճ ժամանակի մը մէջ փաստուեցաւ, որ անոնք ալ հայերուն պիտի չպաշտպանէին: Ատանայի եւ շրջակայ գիւղերուն եւ քաղաքներուն ջարդը 1909-ի Ապրիլին փաստեց ատիկա:

Աւերուած հայկական գիւղաքաղաք մը 1909-ի ջարդերէն վերջ

Հետագայ իրադարձութիւններն ալ անշի բացայայտեցին հայերու դէմ ունեցած անոնց տրամադրութիւնը, որ պետք է խորանար եւ մինչեւ ցեղասպանութեան արարքին հասնէր 1915-ին: Անոնք Թուրքիան կ'ուզէին թուրքերու համար միայն. կ'ուզէին ընդարձակուիլ եւ Կեդրոնական Ասիոյ թուրք ցեղերուն հասնիլ եւ Հայաստանն ու հայութիւնը խոչընդոտներ էին որ պիտի վերացուէին:

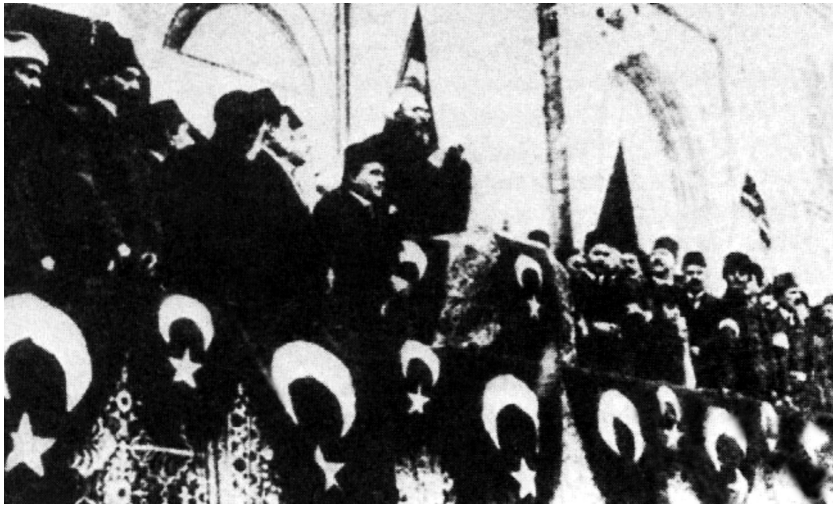
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

Սուլթան Համիտ գահընկեց եղած էր:

Սկսած էր Առաջին Աշխարհամարտը եւ օսմանեան պետութիւնը Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մէջ մտած էր:

Քրիստոնեայ ռուսին դէմ կռուելու եւ միեւնոյն ժամանակ հայերը բնաջնջելու համար, ան կայսրութեան ժողովուրդներու ամբողջական գործակցութեան կարիք ունէր: Իսկ յետադէմ ու կրօնամոլ թուրք եւ քիւրտ զանգուածները դրդելու ամենէն լաւ միջոցը անոնց կրօնական զգացումները եւ թալանի (կողոպուտ) ախորժակը գրգռելն էր:

1914 թուականի Նոյեմբերի 21-ին, ուրեմն, քրիստոնեայ թշնամիներուն դէմ «Սրբազան պատերազմ» (Ճիհատ) յայտարարուեցաւ:

Թուրք կրօնաւորը ճիհատ կը յայտարարէ

Հայերը բնաջնջելու որոշումը տրուած էր: Երկրի Իշխանութեան գլուխ անցած Երիտ. Թուրք (կամ Իթթիհատ վէ Թերեքքի) կուսակցութեան ղեկավարները, Էնվեր, Էնմալ, եւ Թալէաթ, որոշած էին վերջ դնել հայերու ներկայութեանը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ համաշխարհային պատերազմը լաւ առիթ մըն էր այդ որոշումը իրագործելու համար:

Էնվեր

Էնմալ

Թալէաթ

Հայերու ջարդը գաղտնի պահելու համար հրամանները կը դրկուէին կամ բերանացի եւ կամ ծածկագիր հեռագիրներով եւ կը թելադրուէր կարդալէ ետք ոչնչացնել:

Այսպէս, 1915-ի Մարտէն մինչեւ Հոկտեմբեր, զանազան վայրերուն մէջ գաղտնի հրամաններ կը ստացուէին՝ հայերը ջարդելու կամ տեղահան ընելու վերաբերեալ: Բայց թուրքական կառավարութիւնը պատերազմէն ետք ոչնչացուց գրեթէ բոլոր փաստաթուղթերը: Աշխարհի առջեւ գոցեց իր արխիւները, ուր տակաւին հնարաւոր պիտի ըլլար այդ ահաւոր ոճիրին վերաբերող գրութիւններ գտնել:

Եղեռնէն տասնամեակներ ետք, 1990 թուականին, թուրքական կառավարութիւնը արդարանալու նպատակով յայտարարեց, թէ բացած է պետական արխիւները: Որքանով կարելի է վստահիլ այդ արխիւներուն: Արդեօք այդ արխիւներուն մէջ «ճշմարտութիւնը» մնացած է տակաւին:

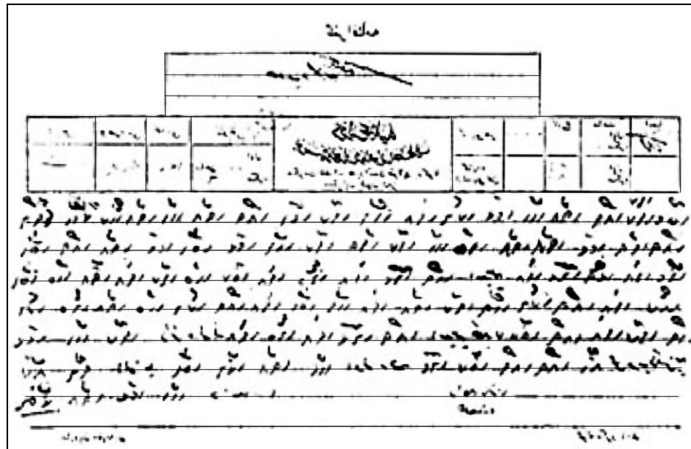
Դարձեալ, հայերու ջարդը գաղտնի պահելու համար, հազիւ պատերազմը սկսած, արգիլուեցաւ օտարազգիներու ճամբորդութիւնը կայսրութեան մէջ, իսկ երկրէն դուրս դրկուող գրութիւններն ու տեղեկութիւնները, նոյնիսկ դեսպանատուներէն դրկուածները, խիստ գրաքննութեան կ'ենթարկուէին: Նպատակը այն էր, որ եւրոպական պետութիւնները, իրենք ալ պատերազմով տարուած, չտեսնէին կատարուածը եւ չկարենային բողոքել կամ միջամտել:

Երեւակայեցէք, որ եթէ այսօր, աշխարհի որեւէ հեռաւոր վայրի մը մէջ որեւէ դէպք, պատերազմ, երկրաշարժ կամ հեղեղ պատահի, մամուլի, ձայնասփիւռի եւ պատկերասփիւռի բազմաթիւ թղթակիցներ այդ վայրը կը շտապեն՝ այդ մասին ամբողջ աշխարհին տեղեակ պահելու եւ լուր հաղորդելու համար: 1915-ին, հաղորդակցութեան միակ միջոցները թերթները եւ հեռագիրն էին, որոնք խիստ հսկողութեան տակ կը գտնուէին: Այսպէս, հազարաւոր հայեր կը կոտորուէին, իրենց տուներէն դուրս կը հանուէին եւ դէպի անապատները կը քշուէին, բայց աշխարհը այդ մասին հազիւ լուր կը ստանար: Իսկ գաղտնի կերպով երկրէն հաղորդուած լուրերը չէին կրնար ամբողջ իրականութիւնը ցոյց տալ: Բայց եկէք պահ մը մտածենք, որ եթէ նոյնիսկ աշխարհը գիտնար, թէ հայերը կը բնաջնջուէին, կարելի պիտի ըլլար, կամ փորձ պիտի ըլլար կասեցնելու ոճիրը:

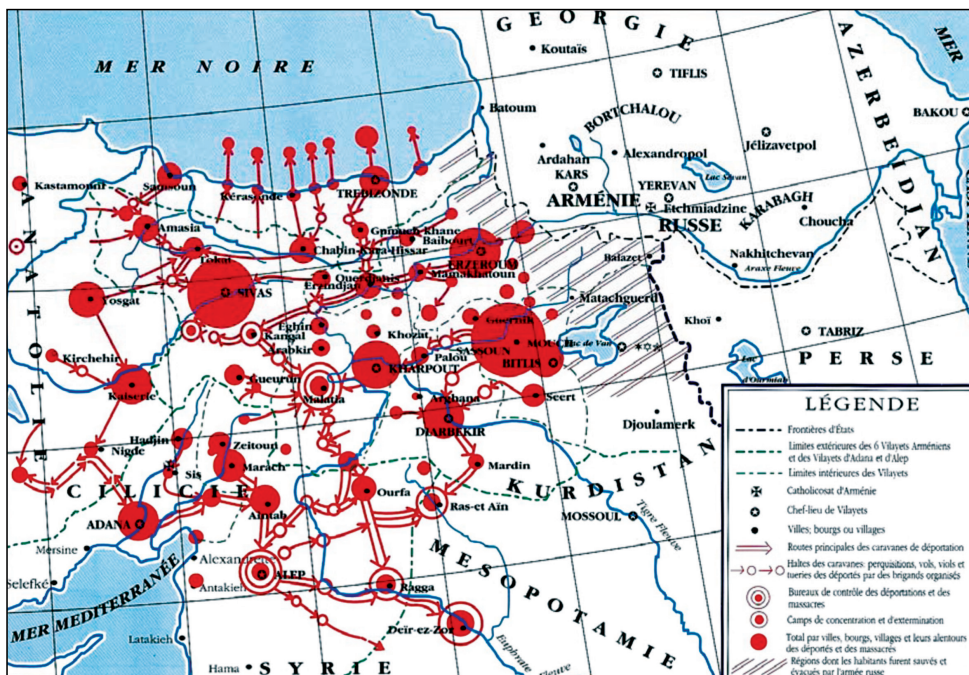
Տեղահանուած հայերու կարաւան

1915-ի Սեպտեմբերին, երբ արդեն տեղահանությունը իրագործուած էր եւ տեղահանուածներէն շատեր ձամբուն կոտորուած եւ պզտիկ թիով մնացեալը Հալէպ հասած էր, գործին վերջնական յաջողութիւնը ապահովելու համար ներքին գործոց նախարար՝ Թալէաթ Փաշա հեռագիր մը կը դրկէ Հալէպի կուսակալին: Հեռագիրը կը տեղեկացնէր, թէ կառավարութիւնը կայսրութեան մէջ հայերու ապրելու եւ աշխատելու իրաւունքը ջնջած է: Նաեւ կը հրահանգէր ոչնչացնել տեղահանութեան կեդրոն՝ Հալէպ հասած մնացորդացը եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնելով, կը հրահանգէր մանուկներուն նոյնիսկ չխնայել: Ան դժգոհութիւն կը յայտնէր, որ հակառակ դրկուած հրամանագրին, Հալէպ հասած գաղթականները անմիջապէս քնաջնջման կայանները չէին դրկուեր:

Թալէաթի հեռագիրը Հալէպի կուսակալին

Յաջորդող քարտէսը Մեծ Եղեռնը ցոյց կու տայ: Զանազան վայրերու շուրջ տարբեր չափի շրջանակներ գծուած են: Այդ շրջանակներուն չափերը համապատասխան են սպանուածներու կամ տեղահանուածներու թիւին:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր դասարանների համար

Գ. ԽՈՒՄԸ

(Վեցերորդ դասարան)

Վեցերորդ դասարանից սկսեալ արդէն կարելի է մատուցել համառօտ պատմութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան: Այստեղ «Հայ Դատ» 11-րդի դասագրքից առնուած է «ԻՆՉՊԷՍ ԾՐԱԳՐՈՒԵՑԱԻ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ենթագլուխը միայն՝ խտացուած, պարզեցուած եւ վեցերորդի աշակերտների լեզուաիմացութեան պատշաճեցուած: Դասանիւթը այստեղ մատուցում է արեւելահայերէն տարբերակով: Ինչպէս պիտի նկատի ուսուցիչը, Եղեռնի տեսարաններին վերաբերող մանրամասնութիւններ չկան դասանիւթում: Դրանք թողնելու ենք յաջորդ տարիներին:

Նիւթը լաւագոյնս ըմբռնել տալու նպատակով, այստեղ բերուած է նախաբան, «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ ՅՈՅՍՈՎ ՊԱՅՔԱՐԻ Է ԴԻՄՈՒՄ» վերնագրով, որ համառօտ կերպով բացատրում է, թէ ինչ պայմաններում գործուեց ցեղասպանութիւն ոճիրը եւ որ հայերի ջարդն ու կոտորածը 1915-ին չսկսեց: 1915-ի ջարդերն ու տեղահանութիւնը գագաթնակէտն էին 1894-96-ից սկսած ջարդերի: Դրանք թուրք իշխանութիւնների նպատակադրած եւ ի գործ դրած վերջնական լուծումն էին (Final Solution) Հայկական Հարցին: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է այս նիւթերի հիման վրայ:

6-րդի այս դասանիւթում համառօտ խօսւում է ֆիդայական շարժման մասին. նաեւ ներառնուած է Անդրանիկին նուիրուած մի երգ, որ 1904-ի Սասունի ապստամբութիւնն է յիշատակում: Մատուցուած է երգի նոտաները եւս: Քաջալերելի է, որ դասարանը սովորի այս երգը եւ գաղափար կազմի 1904-ի Սասնոյ հերոսամարտի

մասին: Ուսուցիչը կարող է պարտականություն տալ աշակերտներին՝ «Հայկական Հարց» Հանրագիտարանում կարդալ «Սասունի ապստամբություն 1904» յօդուածը (էջ 402–403) եւ դէպքը նկարգրող կարճ շարադրություն գրել:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանություն, նկատի է առնուած Աւետիս Ահարոնեանի «ՀԱԶՐԷՆ»՝ որ մի դրուագ է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարից: Ըստ ուսուցչի հայեցողութեան, նիւթը կարող է ընթերցուել իբրեւ անհատական աշխատանք, կամ՝ դասարանում՝ *pop corn* մեթոդով: Կարելի է նաեւ դասարանը խմբերի բաժանել եւ իւրաքանչիւրին յանձնել մի մասը պատմութիւնից՝ կարդալու եւ զեկուցելու դասարանին: Այսպիսով, միւս խմբերին առիթ կը տրուի հարցումներով լրացնելու պատմութեան ընդհանուր ըմբռնումը: Նախընտրելի է, որ ուսուցիչը որոշ բացատրութիւններ տայ Աւետիս Ահարոնեանի (1866–1948), մանաւանդ՝ նրա «Ազատութեան ճանապարհին» պատմուածքների ժողովածուի մասին եւ քաջալերի աշակերտներին՝ գիրքը գտնել եւ ընթերցել: Այդ պատմուածքները լաւագոյն արտայայտիչն են 1890–ական թուականների Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայերի դէմ իրագործուող հալածանքների եւ բռնարարքների: Դրանք նաեւ ցոյց են տալիս հայերի, մանաւանդ՝ հայ գիւղացու մտածելակերպը եւ տաբերուող կարծիքները հայ ազատագրական պայքարի մասին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ ՅՈՅՍՈՎ ՊԱՅՔԱՐԻ Է ԴԻՍՈՒՄ

Երբ մի ժողովուրդ անարդարության է ենթարկում, երբ նրա իրաւունքները ոտնակոխ են լինում, երբ խլում են նրա հայրենիքը եւ նրան մարդկային իրաւունքներից զրկում,՝ ստրուկ հպատակ են դարձնում, այդ ժողովուրդը վերջապէս մի օր ուժ է գտնում եւ իր իրաւունքներին տիրանալու համար պայքարի է դիմում: Ինչպէս մեր պատմութեան դասագրքերում սովորեցինք, ԺԱ դարում Հայաստանում, Բագրատունիների իշխանութեան անկումից յետոյ եւ ԺԴ դարում, Կիլիկիայում, Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումից յետոյ, հայերը կորցրին իրենց անկախութիւնը եւ սելջուկների, մողոլների եւ վերջապէս օսմանցի թուրքերի տիրապետութեան ենթակայ դարձան:

Օսմանեան սուլթանները ճնշեցին հայերին, նրանց հետ վարուեցին իբրեւ ստրուկ, որ ինքն իրեն պաշտպանելու իրաւունք չունէր: Հայ գիւղացին ամենից վատ վիճակին էր ենթարկուած: Թուրքն ու քուրդը նրա ունեցուածքը, փոքրիկ զաւակը, գեղեցիկ աղջիկը խլում էին, տանում, եւ ինքը գէնք վերցնելու եւ պաշտպանուելու իրաւունք չունէր:

Հայ Գեղջկուհիներ

Այս իրավիճակը տեսեց մինչեւ ԺԹ դար: Այդ ժամանակ Եւրոպայում առաջատար մտաւորականներ մարդու լաւ ապրելու, ազատ ապրելու գաղափարներ էին քարոզում: Գրքեր էին հրատարակում, ժողովուրդներին ազատութեան պայքարի էին մղում: Այդ գաղափարները ազդեցին նաեւ հայ մտաւորականների վրայ: Րաֆֆին, Խաչատուր Աբովեանը, Միքայէլ Նալբանդեանը, Ռափայէլ Պատկանեանը, Ստեփանոս Նազարեանցը եւ ուրիշներ հայրենասիրական վէպեր ու բանաստեղծութիւններ գրեցին, ազատութիւն գովեցին, հայ գիւղացուն ինքն իրեն պաշտպանելու մղեցին:

Իդէալ Գալու է մի օր, Ժամանակ,
 Տեանել **Մանի** Գլխին մի դրոշակ,
 Եվամեն կողմից **պանդուխտ Հայազնիք**
 Դիմել դեպ յարցանց սիրուն Հայրենիք:

Նաթ Ֆիլ

Կազմուեցին կուսակցութիւններ, որոնք պայքարում էին մի կողմից սուլթանին դիմումներ կատարելով եւ երոպական պետութիւնների օգնութիւնն ու միջամտութիւնը խնդրելով. միւս կողմից կռուող խմբեր էին կազմում եւ գիւղից գիւղ պտտելով՝ հայ գիւղացուն թուրքի ու քուրդի ոտնձգութիւնների դէմ էին պաշտպանում: Այդ խմբերում զէնք առած կռում էին երիտասարդ հայրենասէրներ, որոնց ֆիդայի կամ հայդուկ էին կոչում, այսինքն՝ մէկը, որ իր կեանքը կարող է զոհել իր ժողովրդին պաշտպանելու համար:

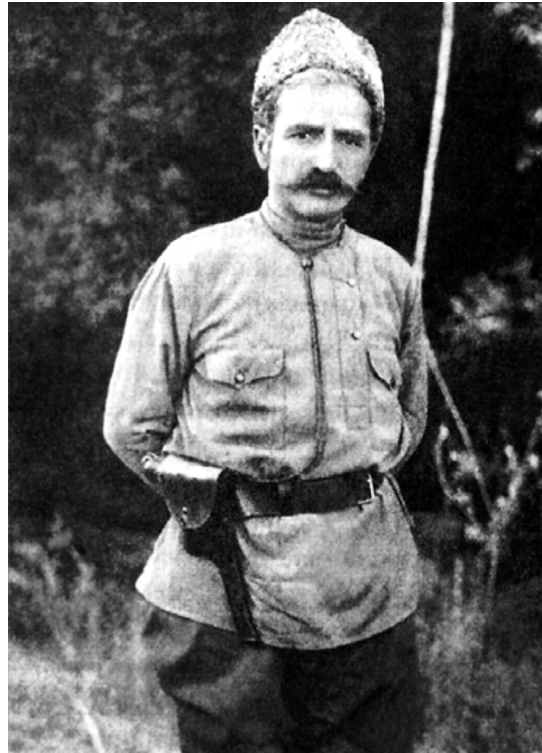
Ֆիդայիների քաջութիւնները

Շատ մեծ է թիւը այն երիտասարդների, որոնք տուն ու ընտանիք թողած, ֆիդայի դարձան, հրացան վերցրին, լեռները բարձրացան, խմբեր կազմեցին եւ հայ գիւղացու իրաւունքների համար թուրքերի եւ քուրդերի դէմ կռուեցին:

Մի խումբ ֆիդայիներ

Ֆիդային գիտէր, որ իրեն մահ է սպասում, բայց քաջ էր, կռում էր հարիւրի ու հազարի դէմ: Շատ են անունները այն ֆիդայիների, որոնք այնքան քաջ էին, այնքան վտանգաւոր կռիւների մասնակցեցին ու յաղթեցին, որ ժողովուրդը նրանց համար երգեր յօրինեց: Այդ ֆիդայիներից էր Անդրանիկը, որին շատ երգեր են նուիրուած, մէկն էլ 1904-ի Սասունի պաշտպանութեան մէջ իր դերի եւ առաջնորդողի իր պաշտօնի համար:

Անդրանիկ (Օգանեան)

Երգը այսպէս է.

Դարձեալ փայլեց Սասնայ գլխին,
Ազատութեան դրօշակ,
Կեցցէ՛ հայրենիք գոչելով
Բարձացըրին աղաղակ:

Թընդաց, որոտաց ձայներից
Ողջ աշխարհը հայկական,
Խումբ–խումբ կը գան հայ զաւակներ
Հայրենիքի օգնութեան:

Գուրգէն, Վահան, Հրայր–Դժոխք,
Քաջ Անդրանիկ ղեկավար,
Տալտորիկի լեռներումը
Շրջում էին անդադար:

Սարսափեցին քիւրդ ցեղերը,
Մինչ պալատը Սուլթանի,
Հրամայեց շուտ կործանել
Դիրքերը հայդուկների:

Ահա անգութ մեր թշնամին,
Սարսափելի տեսարան.
«Ժամանակն է, վրէժ լուծել»,
Գոչեց ձայնը հայկական:

Կըրակ տեղաց հայ քաջերի
Բընակավայր դիրքերից,
Կոտորուեցին թշնամիներ,
Ահռելի գնդակներից:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՓԱՅԼԵՑ
TARTZYAL PAYLETZ

Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գիւղին Ազատութեան դրօշակ, շակ,
Tar-tzayl pay-----letz Sas-noh kl-----kheen A--za----doo----tyan t---ro-----shag, ---shag,

Կեց-ցէ Հայր-նիւթ գոչեւոր Քար-ձրա-ցր-րին ազատ-դակ: զակ:
Ge--tzeh hay-----r-----e---neek ko---che-----lov Par--tzra--tzu-----reen a----gha-----ghag. ---ghag.

«Դարձեալ փայլեց» երգի նոտաները

Հալածանքներ եւ կոտորած

Սուլթան Համիդը անտեսեց հայերի եւ երոպական պետութիւնների կողմից կատարուած դիմումները. հայ ժողովրդի կեանքը դիւրացնելու եւ ապահով դարձնելու փոխարէն, որոշեց պատժել նրանց:

Սուլթան Համիդ

Ջարդերը սկսեցին 1894-ին Սասունից եւ տարածուեցին ամբողջ կայսրութեան մէջ:

Հայերի կոտորածը՝ օտար նկարչի պատկերացումով

Ասում է թե 1894–96 տարիների ջարդերին շուրջ 300,000 հայեր կոտորուեցին: Բռնի իսլամացան 100,000: Երկրից դուրս գաղթեցին մեծ թուով ընտանիքներ: Աներուեցին շուրջ 2500 գիւղեր:

Յաջորդող քարտեւը ցոյց է տալիս այն վայրերը, ուր 1894–96–ին ծանր ջարդեր տեղի ունեցան: Նշուածները քաղաքներն են: նրանց շրջակայքի գիւղերն էլ ջարդի ու աներումի ենթարկուեցին: Նկատէք, թէ որքան տարածուած էր ջարդը բոլոր այն վայրերում ուր հայ բնակչութիւն կար:

Սուլթան Համիդը, որին երոպացիները այդ ջարդերի պատճառով Կարմիր Սուլթան կամ Արիւնոտ Սուլթան կոչեցին, յաջողեց հայերի թիւը կայրութեան մէջ զգալի չափով նուազեցնել:

Կարմիր կամ Արիւնոտ Սուլթանի ծաղրանկար եւրոպական թերթում

Մի քանի վայրերում, ինչպէս Զէյթունում եւ Վանում, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ փրկուեցին: Ջարդերից յետոյ էլ, հայերը մի քանի վրէժիւնդրական գործողութիւններ կազմակերպեցին:

Ներքեւի քարտէսը ցոյց է տալիս այն վայրերը, ուր վրիժառական արարքներ եւ ֆիդայական գործողութիւններ կատարուեցին:

Այնուամենայնիւ, հալածանքները շարունակուեցին:

Կառավարութիւնը ձերբակալում եւ կախաղան էր հանում հայ մտաւորականներին ու գործիչներին, որոնք Սուլթանի դէմ էին խօսում կամ հայ ժողովրդի ազատութեան համար էին պայքարում: Իսկ հայ գիւղացին նոյնչափ թալանի եւ անարդարութեան էր ենթարկւում:

1908-ի յեղաշրջումը

Սուլթանից դժգոհ էին նաեւ թուրքերը: Երիտասարդ Թուրքեր կոչուած խմբակցութիւնը 1908-ին կարողացաւ թուրք բանակին եւս սուլթանի դէմ հանել եւ պարտադրել նրան, որ Կայսրութեան մէջ սահմանադրական օրէնքներ հաստատի: Երիտասարդ Թուրքերը խոստանում էին հաւասարութիւն եւ արդարութիւն բոլորին:

Հայերը Պոլսում, Երիտ. Թուրքերի յեղաշրջումն են տօնախմբում

Սակայն, կարճ ժամանակում փաստուեց, որ նրանք հայերին չեն պաշտպանելու: Ադանայի եւ շրջակայ գիւղերի եւ քաղաքների ջարդը 1909-ի Ապրիլին փաստում էր դա:

Աւերուած հայկական գիւղաքաղաք. 1909-ի ջարդերից յետոյ

Հետագայ իրադարձութիւններն էլ անլի բացայայտեցին հայերի դէմ ունեցած նրանց տրամադրութիւնը, որ պէտք է խորանար եւ մինչեւ ցեղասպանութեան արարքին հասնէր 1915-ին: Նրանք ցանկանում էին որ Թուրքիան թուրքերինը լինի միայն. նպատակ ունէին ընդարձակուել եւ Կենտրոնական Ասիայի թուրք ցեղերին հասնել. իսկ Հայաստանն ու հայութիւնը խոչընդոտներ էին, որ պիտի վերացուէին:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Սուլթան Համիդը գահընկեց էր եղել:

Սկսել էր Առաջին Աշխարհամարտը եւ օսմանեան պետութիւնը Գերմանիայի կողքին պատերազմի մէջ էր մտել:

Քրիստոնեայ ռուսի դէմ կռուելու եւ միեւնոյն ժամանակ հայերին բնաջնջելու համար, պետութիւնը կայսրութեան ժողովուրդների ամբողջական գործակցութեան պէտք ուներ: Իսկ յետադէմ ու կրօնամոլ թուրք եւ քուրդ զանգուածներին դրդելու ամենից լաւ միջոցը նրանց կրօնական զգացումները եւ թալանի (կողոպուտ) ախորժակը գրգռելն էր:

1914 թուականի Նոյեմբերի 21-ին, ուրեմն, քրիստոնեայ թշնամիների դէմ «Սրբազան պատերազմ» (Ջիհադ) յայտարարուեց:

Թուրք կրօնաւորը Ջիհադ է յայտարարում

Հայերին բնաջնջելու որոշումը տրուած էր: Երկրի Իշխանութեան զլուխ անցած Երիտ. Թուրք (կամ Իթթիհադ վէ Թերեքքի) կուսակցութեան ղեկավարները, Էնվեր, Ջեմալ, եւ Թալեաթ, որոշել էին վերջ դնել հայերի ներկայութեանը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ համաշխարհային պատերազմը լաւ առիթ էր այդ որոշումը իրագործելու համար:

Էնվեր

Ջեմալ

Թալեաթ

Հայերի ջարդը գաղտնի պահելու համար հրամանները ուղարկում էին կամ բանաւոր եւ կամ ծածկագիր հեռագրերով եւ թելադրում էր կարդալուց յետոյ ոչնչացնել:

Այսպէս, 1915-ի Մարտից մինչեւ Հոկտեմբեր, զանազան վայրերում գաղտնի հրամաններ էին ստացում՝ հայերին ջարդելու կամ տեղահանելու վերաբերեալ: Բայց թուրք կառավարութիւնը պատերազմից յետոյ ոչնչացրեց գրեթէ բոլոր փաստաթղթերը: Աշխարհի առջեւ փակեց իր արխիւները, ուր դեռ հնարաւոր պիտի լինէր այդ ահաւոր ոճրին վերաբերող գրութիւններ գտնել:

Եղեռնից տասնամեակներ յետոյ, 1990 թուականին, թուրք կառավարութիւնը արդարանալու նպատակով յայտարարեց, թէ բացել է պետական արխիւները: Որքանով կարելի է վստահել այդ արխիւներին: Արդեօք այդ արխիւներում «ձշմարտութիւնը» դեռ մնացել է:

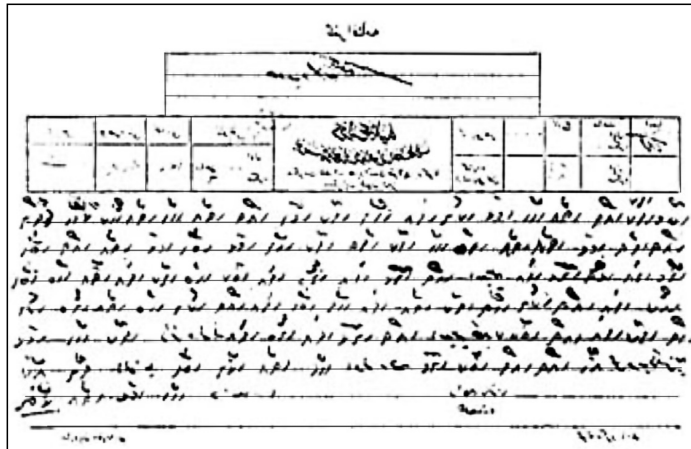
Դարձեալ, հայերի ջարդը գաղտնի պահելու համար, հազիւ պատերազմը սկսած, օտարազգիների ձամբորդութիւնը կայսրութեան մէջ արգիլուեց, իսկ երկրից դուրս ուղարկուող գրութիւններն ու տեղեկութիւնները, նոյնիսկ դեսպանատներից ուղարկուածները, խիստ գրաքննութեան էին ենթարկուում: Նպատակը այն էր, որ եւրոպական պետութիւնները, իրենք էլ պատերազմով տարուած, չտեսնէին կատարուածը եւ չկարողանային բողոքել կամ միջամտել:

Երեւակայէք, որ եթէ այսօր, աշխարհի որեւէ հեռաւոր վայրում որեւէ դէպք, պատերազմ, երկրաշարժ կամ հեղեղ պատահի, մամուլի, ռադիոյի եւ հեռուստատեսութեան բազմաթիւ թղթակիցներ այդ վայրը կը շտապեն՝ այդ մասին ամբողջ աշխարհին տեղեակ պահելու եւ լուր հաղորդելու համար: 1915-ին, հաղորդակցութեան միակ միջոցները թերթները եւ հեռագիրն էին, որոնք խիստ հսկողութեան տակ էին գտնուում: Այսպէս, հազարաւոր հայեր կոտորուում էին, իրենց տներից դուրս հանւում ու դէպի անապատներն էին քշուում, բայց աշխարհը այդ մասին հազիւ էր լուր ստանում: Իսկ գաղտնի կերպով երկրից հաղորդուած լուրերը չէին կարող ամբողջ իրականութիւնը ցոյց տալ: Բայց եկէք մի պահ մտածենք, որ եթէ նոյնիսկ աշխարհը իմանար, որ հայերը բնաջնջուում են, կարելի կը լինէր, կամ փորձ կը կատարուէր կասեցնելու ոճիրը:

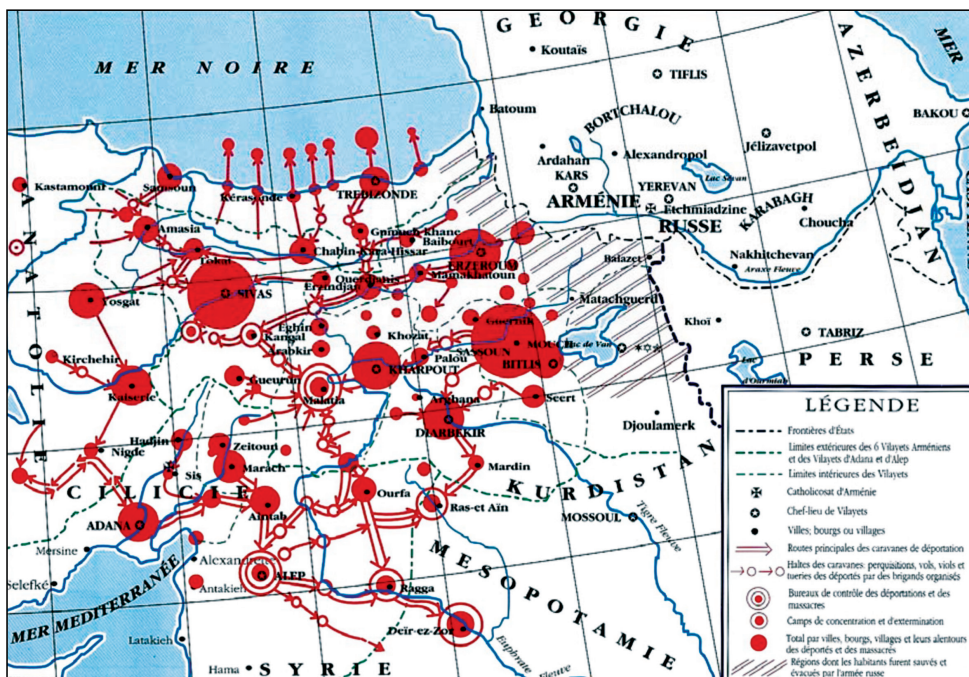
Տեղահանուած հայերի կարաւան

1915-ի Մեղադրանքներին, երբ արդեն տեղահանությունը իրագործուել էր եւ տեղահանուածներից շատերը արքայի ճամբին կոտորուել էին ու նրանցից միայն քիչ թուով վերապրողներ Հալէպ էին հասել, գործի վերջնական յաջողութիւնը ապահովելու համար ներքին գործոց նախարար՝ Թաւեաթ Փաշան հեռագիր է ուղարկում Հալէպի կուսակալին: Հեռագիրը տեղեկացնում էր, որ կառավարութիւնը ջնջել է կայսրութեան մէջ հայերի ապրելու եւ աշխատելու իրաւունքը: Նաեւ հրահանգում էր ոչնչացնել տեղահանութեան կենտրոն՝ Հալէպ հասած մնացորդացին եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ վերցնելով, հրահանգում էր երեխաներին նոյնիսկ չխնայել: Թաւեաթը դժգոհութիւն էր յայտնում, որ հակառակ ուղարկուած հրամանագրին, Հալէպ հասած զաղթականներին անմիջապէս բնաջնջման կայանները չէին ուղարկել:

Թաւեաթի հեռագիրը Հալէպի կուսակալին

Յաջորդող քարտէսը Մեծ Եղեռնն է ցոյց տալիս: Զանազան վայրերի շուրջ տարբեր չափի շրջանակներ են գծուած: Այդ շրջանակների չափերը համապատասխանում են սպանուածների կամ տեղահանուածների թուին:

Դասաձրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Վեցերորդ _____ Միաուր թիւ _____ Տեսողութիւն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտի մտաւոր պատրաստութեան համաձայն եւ տարիքային պատշաճութեամբ սովորեցնել Հայոց Ցեղասպանութեան եւ նրա նախադէպերի մասին, այսինքն՝ 1894–96 դէպքերից մինչեւ 1915: Աշակերտը պիտի կարողանայ գաղափար կազմել, թէ ինչ է նշանակում ֆիդայական շարժում, պիտի կարողանայ ձանաչել մի քանի ֆիդայիներ:

Նիւթեր (Materials)

1. Դասանիւթը բազմացնել եւ բաժանել աշակերտներին.
2. Անդրանիկի երգը ձայներիզի վրայ կամ կատարում դասարանում.
3. Աւետիս Ահարոնեանի «Հազրէն».

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Ուսուցիչը հարցնում է աշակերտներին, թէ ինչ գիտեն Եղեռնի մասին. լսել են Ապրիլ 24–ի ոգեկոչումների մասին. երբեւէ այցելել են Եղեռնի յուշակոթող ուր էլ որ լինեն: Ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ ինչո՞ւ կարեւոր է, որ աշակերտները իմանան անցեալում հայերի դէմ կատարուած ոճրի մասին եւ թէ ինչ հետեւանք է ունեցել եւ դեռ ունի այդ անցեալը հայ ժողովրդի կեանքում:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence)

ա. Աշակերտները կարդում են տրուած նիւթը (նախընտրաբար դասարանում՝ քօրքօր մեթոդով. այսինքն՝ ուսուցիչը կարդում է մի երկու տող. ապա՝ կանչում է մի աշակերտի անուն. աշակերտը շարունակում է ընթերցումը. յետոյ աշակերտը կանչում է մի այլ աշակերտի անուն շարունակելու. եւ այսպէս մինչեւ վերջ):

բ. Ուսացիչը բացատրութիւն է տալիս՝ եթէ չլուսաբանուած կէտեր կան:

գ. Ուսուցիչը յիշեցնում է նախորդ տարիներում սովորած թեմաների մասին՝ արդարութիւն, յարատեւ աշխատանք, բարեկամութիւն եւ փոխադարձ յարգանք, ազատութիւն, գթասրտութիւն, ազնուութիւն, քաջութիւն՝ կորուստը դիմագրաւելու, յարատեւ ձիգ, վերապրելու կամք: Դրանք գրում են գրատախտակին: Ուսուցիչը կարող է դիմել <http://www.spyurq.dasagirq.am/index.php?ln=arm&m=bookinfo&id=87> կայքէջին եւ բեռնել (download) առաջինից մինչեւ հինգերորդ դասարանների համար մատուցուած նիւթերն ու դրանց պարունակած թեմաները:

դ. Դասարանը 3–4 հոգինոց խմբերի է բաժանում եւ իւրաքանչիւր խումբ փորձում է դասանիւթի մէջ գտնել գրատախտակին գրուած թեման եւ գրել դասանիւթի տուած բացատրութիւնը այդ մասին:

Անհատական աշխատանք (Independent practice) – Ուսուցիչը աշակերտներին խմբերի է բաժանում եւ իւրաքանչիւրին յանձնարարում է մէկ ֆիդայու անուն: Խումբը պիտի գտնի այդ ֆիդայու մասին տեղեկութիւններ, նկարներ եւ երգեր եւ պիտի զեկոյց պատրաստի դասարանում կարդալու համար:

Յաւելեալ աշխատանք (Supplemental Activities) – Ուսուցիչը բացատրութիւն է տալիս Աւետիս Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին» աշխատութեան մասին.

Աշակերտները պարտականութիւն են ստանձնում կամ անհատաբար կարդալ «Հազրէն» եւ ամփոփում կատարել եւ կամ՝ խմբերի բաժանուած, ինչպէս նշուած է Զ. կարգի (6-րդ դասարանի) բացատրութիւնների մէջ, իւրաքանչիւրը յանձն է առնում կարդալու պատմութիւնից մէկ բաժին եւ զեկոյց ներկայացնել դասարանին: Միւս խմբերին առիթ է տրւում հարցումներ հարցնելու. եւ այսպիսով պատմութիւնը եւ նրա միտք բանին իւրացում է դասարանի կողմից:

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Ուսուցիչը շրջում է խմբից խումբ, լսում է աշակերտների քննարկումները, թէ ինչպէ՞ս են դասանիւթի միջից թեմաներ գտնում եւ տրամաբանում. գնահատում է նաեւ նրանց մասնակցութիւնը դասարանային քննարկումներին եւ ֆիդայիների ու «Հազրէն»ի մասին պատրաստած զեկոյցները:

Լեռների աղջիկ էր նա, կանացի ոչինչ չունէր իր արտաքինի մէջ, միայն զգեստն էր մատնում նրա սեռը:

Ձմեռը ցրտից, ամառը՝ արևից այրուած դէմքը սաստիկ արտայայտիչ էր, բայց անհամբոյր ու խիստ: Սուր քիթը, իրար խառնուած սև յօնքերը, անհանգիստ ու կլոր աչքերը, ուժեղ ու դուրս ցցուած ծնօտը նոյնպէս շատ հեռու էին կանացիութիւնից և վկայում էին նրա անդորդուելի հոգին: Սասունի ժեռ քարերի նման հոգին:

Հազրէն թէև երկու անգամ ամուսնացել էր, բայց անգաւակ էր, մայր չեղաւ, այլ մնաց սոսկ «Հազրէ բաջի»: Բայց մինչև վերջ Գոմեր գիւղում ոչ ոք չիմացաւ, որ խստատեսիլ կնոջ հոգին զուտ կանացի քնքշութիւններ ունի, որ նրա սրտում լուռ լալիս էր մայրութիւնը:

— Գիւղի զմմէն ճժեր իմա են,— ասում էր նա յաճախ:

Բայց դէպի փոքրիկ ճժերը անտարբեր էր. սիրում էր միայն ընտիր ու քաջ հերոսներին: Մի Սերոբ, մի Մուրադ և վերջին օրերում երագում էր Անդրանիկին, որին տակաւին չէր տեսել: Նա բոլոր մայրերից աւելի հըռչակ ունէր ոչ միայն Գոմեր գիւղում, այլ և ամբողջ Սասունում, որովհետև Սասունի ռազմիկ ալեծուփ կեանքին միշտ մասնակցում էր տղամարդու պէս: Այդ կեանքը նրա համար երեք պարզ օրէնքներ ունէր, այդպէս, նա գիտէր, Սասունը միշտ պէտք է կռուի, երբ թուրք ու քիւրդ հրոսակները ոտք կոխեն նրա սահմանները, որովհետև Ծիրանակատարը, Ընկուզնակն ու Ֆըռֆըռ քարը հարամների տեղ չեն, երկրորդ՝ կուելիս պէտք է շտապ լեռը քաշուել և երրորդ՝ միշտ պէտք է ետևից գիւղերը կրակ տալ, որ թշնամին ապաստան ու պաշար չգտնի:

Եւ Հազրէն կռիւների ժամանակ միշտ ինքն էր կրակ տալիս Գոմեր գիւղը, սկսելով իր սեփական խրճիթից: Այս էր պատճառը՝ որ նա փոխանակ ասելու, թէ Սասունի վրայ չորս անգամ արշաւանք է եղել, հպարտութեամբ բացագանջում էր.

— Էսա ձեռներովս չորս խետ վառեր եմ Գոմերը:

— Հը, Հազրէ, Էդ չորացած ձեռներով մէկ էլ ե՛րբ պիտի վառես գեղը,— հարցնում էին յաճախ կանայք կատակով:

Հազրէն լուրջ կերպարանք էր ստանում ու ձեռը մեկնում դէպի սարերը:

— Ա՛յ, էն սարերի Ասլանը երբ ցած գայ և նշան անի, կը վառեն:

«Սարերի Ասլանը» Անդրանիկն էր, որ քանի տարիներից ի վեր Սասնոյ սարերում, Սասնոյ ծռերի հետ հսկում էր ժայռերի վրայ թառած ժողովրդին:

— Անդրանիկին տեսե՛լ ես:

Պատասխանի փոխարէն Հազրէն թափով յետ էր ձգում գլուխը, լեզուն բերնի մէջ չփչփացնում ասելու համար, որ չի տեսել:

— Երբ պէտք լինի Գոմերը վառել, նա կերևայ, և երբ կերևայ կը տեսնեմ իմ տղային, ջանին մատաղ,— ասելացնում էր նա:

— Սևը տանի քեզ, Յագրէ բաջի, էդ էր պակաս:

— Սևը դուշմանին տանի, ես ափսոս չե՞մ, մէկ Սասուն, մէկ Անդրանիկ, մէկ էլ... Յագրէ: Վերջին խօսքի վրայ կանայք հռհռում էին և Յագրէն հեռանում էր հաստատ քայլերով:

Եւ մի օր սարերի Ասլանը ցած իջաւ իր ծռերով...

Սասունը վտանգի մէջ էր, Գոմերը պէտք էր թողնել, գիւղը դատարկում էր և քաջում լեռն ի վեր:

Անտրտունջ ու համր, այդ երկաթէ ժողովուրդը թողնում էր իր տունն ու տեղը, վերցնում էր իր ունեցածից ինչ կարող էր, և ձմրան վերջին կատաղի հողմերի շնչի տակ, ձիւների միջից ոլոր-մոլոր կարաւաններով շարժւում էր դէպի լեռնակատարները, դէպի ապահով վայրերը:

Խմբապետի հետ միասին, գիւղից ի վեր, դիրք բռնած զինուած տղամարդիկ՝ պաղ ու մռայլ ճակատներով, նայում էին թէ ինչպէս իրենց ծեր հայրերը, կանայք ու երեխաները հաստատ քայլերով գնում էին առաջներից:

Ամէն մէկը իր գործը գիտէր. միայն մի անգամ խմբի կենտրոնում կանգնած խստադէմ տղամարդը գլուխը բարձրացրեց հրացանի վրայից և ասաց.

— Անցէք շուտով:

Անդրանիկն էր...

Ոչ մի տրտունջ ծերերի շրթունքներից, որոնք գուցէ վերջին անգամ էին թողնում հինաւուրց օջախը, ոչ մի կաթիլ արցունք կանանց աչքերից, անգամ փոքրիկները ոչ մի ճիչ չէին արձակում:

— Դէպի վեր, դէպի... արծիւները:

Մի անգամ միայն, յետ նայեցվին, երբ ծխի պտոյտները բարձրացան գիւղի վրայ, բոլոր խրճիթները վառւում էին, դարձեալ ոչ մի տրտունջ... միայն մի մեղմ շշուկ անցաւ շարքերի մէջ:

— Յագրէն է,— շշնջացին ու լռեցին:

Յեռում գիւղը շարունակում էր վառուել, բոցերը լափում էին այնքան աշխատանքը: Մերթ ընդ մերթ քամին ցրում էր ծուխը և այն ժամանակ երևում էր մի կանացի կերպարանք, բոցավառուած մի լաթով վազում էր մի տնից միւսը, մի փողոցից միւսը և ուր որ նա յայտնւում էր, հրդէհը բարձրանում էր: Տասն անգամ նա յայտնուեց, միշտ վազելով, միշտ կրակ տալով այս ու այն տունը:

Գիւղից վեր՝ աներակ Գոմերի պատերի ետևում շարուած՝ զինուած խումբը նոյնպէս լուռ էր: Հրացանները պինդ սեղմած ձեռքերի մէջ՝ այդ մռայլ խումբը սպասում էր գլխաւորի հրամանին, որ մերթ սուր աչքերով և մերթ դիտակով պրպտում էր հեռուն:

— Պառաւին կը զարնեն,— մոմռաց նա կամացուկ: Խումբը նայում էր և լուռ էր:

Արդարև, գիւղից աւելի ցած, հարթավայրի վրայից դէպի վեր էր խաղում մի սև, անհանգիստ զանգուած: Դա թուրքական բանակն էր և քրդերի բազմաթիւ հրոսակներ, որ առաջանում էր դէպի Գոմեր, դէպի Սասուն:

— Ձէն տուր, տղայ,— հրամայեց գլխաւորը կողքին կանգնած ընկերոջը,— թող փախչի, բաւական է:

Եւ մի հայդուկ ահագնադողորդ կանչեց.

— Յագրէ, Յագրէ...,— և ձորերը թնդացին է... է... է...

— Յէյ հօ՛ւ,— եղաւ պատասխանը և գիւղի ծխերի ու բոցերի միջից դուրս թռաւ նա ու սկսեց վազել լեռն ի վեր, դէպի խումբը:

Նա արդէն մօտ էր, երբ կանգ առաւ, երևի շունչ առնելու համար, ապա փոխանակ շարունակելու վերելքը, յանկարծ գլխին տուեց երկու ձեռքով և կրկին վազեց դէպի վար, դէպի հրդեհուող գիւղը:

— Յագրէ...,— կանչեց նոյն ձայնը:

— Իրեցու տուն մնաց,— եղաւ պատասխանը: Քիչ յետոյ նա կրկին կորաւ բոցերի ու ծխի մէջ և ապա գիւղի եղզրին մենակ ցցուած սպիտակ տունը բռնկուեց: Տէրտէրի տունն էր այն:

Խմբապետը գլուխն օրօրեց և նրա խիստ դէմքի վրայ մի ժպիտ խաղաց:

— Պառաւին անպայման կը զարնեն,— մոմռաց նա դժկամութեամբ և վերստին դիտակն աչքերին դրեց:

Թշնամին մօտ էր, նրա ծայրը հասաւ գիւղը և կանգ առաւ: «Կրակ»,— որոտաց գլխաւորի խրոխտ ձայնը: Յայդուկների հրացանները միաժամանակ չխչիկացին, թշնամու ճակատն իրար անցաւ և ընկրկեց դէպի յետ:

— Կրակ, անընդհատ,— վերստին լսուեց հրամանը, էլ դադար չկար, կատաղի կռիւ էր:

— Յէյ, հօ՛ւ, զարկեցէք ձեզ մատաղ: Սուրբ ախպէրիկը ձեզ քեօմակ, ջան, ջան:

Յագրէն էր... կռուողների թիկունքում:

Ե՛րբ եկաւ, ինչպէ՛ս ազատուեց, ոչ ոք չգիտէր և մտածելու ժամանակ էլ չկար:

— Կրակ,— որոտում էր խմբապետը և լեռները զրնգում էին ոլոր-մոլոր արծազանքներով:

— Զան, ջան Անդրանիկ,— կրկնում էր պառաւը զարկերի հետ, վազվզում էր դիրքերի վրայ, նայում էր ճանաչելու համար, թէ որն է Սարերի Ասլանը,— իր տղան: Բայց գտնել չէր կարողանում և կռուող կտրիճներից էլ հարցնելու սիրտ չէր անում: Նա լսում էր խմբի միջից բարձրացող այն հպարտ ձայնը, որ «կրակ» էր հրամայում, բայց չէր կարողանում իմանալ, ո՞րն էր խմբապետը, բոլորը հայդուկներ էին, բոլորը կռուում էին հաւասար կատաղութեամբ:

— Վա՛յ, քռանայ Յագրէն,— բացագանչեց նա յանկարծ,— դօշը բաց է, դօշիդ մատաղ,— և նա մի ահագին մեծ քար գրկեց, ու տնքալով տարաւ տեղաւորելու կռուողներից մէկի առաջը, ուր պատը ցածր էր: Կռացաւ,

բայց յանկարծ քարը բաց թողեց, յետ–յետ գնաց ընկաւ թիկունքին իր երկար հասակով, ձեռքերը տարածեց ու մնաց անշարժ:

Գնդակը թափ էր անցել կրծքից:

Նրա աչքերը շաղուեցին, և վտիտ մարմինը ձգուեց ու անելի երկարացաւ:

Նա, որի կուրծքն էր ուզում պատսպարել Յազրէն, կռացաւ, քնքշութեամբ բռնեց պառաւի գլուխը և իր ծնկանը դրեց:

— Յազրէ...

— Զո՛ւր,— նրան ջուր տուին: Պառաւը աչքերը կիսաբաց, ձեռները տարածեց և մէկին փնտռում էր:

— Ի՞նչ կուգես, Յազրէ:

— Սարերի... Ասլանին... Անդր... լաօ...

Նա չէր իմանում, որ իր գլուխը գրկողը հէնց Սարերի Ասլանն է և ինքն առանց ճանաչելու, նրա կրծքի առաջ էր քար դնում, նրան էր զոհ գնացել:

— Ես եմ,— հազիւ մրմնջաց յուզուած տղամարդը, հերոսի աչքերը թացացան, նա անելի կռացաւ պառաւի վրայ և որդու պէս համբուրեց նրա սուրբ ճակատը:

Յազրէի բազուկները յետին թափով փարուեցին նրա պարանոցով ու նա հազիւ մրմնջաց.

— Ես էլ... մատա՛ղ... Անդրան... Սարերի Ասլանին, լաօ...

Եւ երջանիկ ժպիտը սառեց նրա գունատ շրթունքներին:

Յազրէն մեռաւ. գիւղը դեռ վառւում էր, թշնամին այդ օրը յետ մղուեց ահագին կորուստներով, իսկ համր կարաւանը ձիւների և սառոյցների միջից շարունակում էր քաշուել դէպի վէր, դէպի վէր... արծիւները:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր կարգերուն համար

Գ. ԽՈՒՄԲ (Է. կարգ)

Է. կարգի համար եւս նկատի առնուած է համառօտ պատմութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան: Նախորդ կարգին մէջ աշակերտները սորվեցան 1915–ի Մեծ Եղեռնին նախորդող դէպքերու մասին եւ թէ ինչպէս ծրագրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Է. կարգին մէջ այդ նիւթերուն կարձ վերաքաղը պիտի ընենք (ի հարկէ, նախընտրելի կ'ըլլայ, որ վերաքաղի փոխարէն՝ ուսուցիչը բազմացնէ նախորդ տարւոյն պատկերազարդ դասանիւթը). ապա՝ պիտի անցնինք յաւելեալ նիւթերու: Այս տարւոյն համար եւս 11–րդի «Հայ Դատ» դասագիրքէն առնուած են յարմար ենթագլուխներ՝ «ԻՆՉՊԷՍ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑԱԻ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» եւ «ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻԻՆԵՐ»: Նիւթերը խտացուած եւ Ը. կարգի աշակերտներուն լեզուաիմացութեան պատշաճեցուած՝ արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն տարբերակներով: Դասաւանդողը (lesson plan) կազմուած է մատուցուած նիւթերուն հիման վրայ:

Է. կարգի այս դասանիւթին մէջ ներառնուած է «Առաջ Մասիս սարը մերն էր» երգը, մատուցուած են երգի նոտաները եւս: Քաջալերելի է, որ դասարանը սորվի այս երգը եւ կարծիքներու փոխանակում եւ վերլուծում կատարէ երգին շուրջ: Ուսուցիչը կրնայ երգը կատարող երգիչ/ուհի մը հրաւիրել դասարան:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, նկատի առնուած է Մուշեղ Իշխանի «Սարսափի գիշեր» հատուածը՝ հեղինակի «Մնաս բարով մանկութիւն» յուշագրութենէն եւ առաջարկուած է համապատասխան դասաւանդող:

Վերաքաղ նախորդ տարուան դասանկարին

1915-ի Մեծ Եղեռնին նախորդող շրջան – Դարեր ի վեր ստրկացած եւ անարդարութեան ենթարկուած հայ ժողովուրդի ընտրանին, մտաւորականութիւնն ու կարգ մը անձնուէր երիտասարդներ պայքարի մէջ մտած էին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայու կեանքը բարելաւելու, անոր տարրական իրաւունքները ետ ստանալու եւ զայն թուրք ու քիւրտ աղաներու ու բեկերու հրոսակախումբերու յարձակումներէն պաշտպանելու համար: ԺԹ դարու վերջերուն արդէն կազմուած կուսակցութիւններ, մէկ կողմէ սուլթանին դիմումներ կը կատարէին եւ եւրոպական պետութիւններու օգնութիւնն ու միջամտութիւնը կը խնդրէին. միւս կողմէ կոշտօղ խումբեր կը կազմէին եւ գիւղէ գիւղ շրջելով՝ հայ գիւղացին կը պաշտպանէին: Այդ խումբերուն կոշտօղները, որոնք պատրաստ էին հայ ժողովուրդին համոր իրենց կեանքը զոհելու, ֆիտայի կամ հայդուկ կոչուեցան:

Սուլթան Աբդուլ Համիտ անտեսեց հայերու եւ եւրոպական պետութիւններու կողմէ կատարուած դիմումները եւ հայերը պատժելու ելաւ: Ան ջարդ ու կոտորածով կ'ուզէր հայերուն պահել ստրուկ ու հնազանդ եւ իր պալատական հսկայ ծախքերը հոգակուի համար, անոնցմէ առատ տուրքեր գանձէր:

1894–96 տարիներու ամբողջ կայսրութեան մէջ տարածուած ջարդերուն շուրջ 300,000 հայեր կոտորուեցան: Բռնի իսլամացան 100,000: Երկրէն դուրս գաղթեցին մեծ թիւով ընտանիքներ: Աւերուեցան շուրջ 2500 գիւղեր:

Սուլթան Համիտ, որուն եւրոպացիները այդ ջարդերուն պատճառով Կարմիր Սուլթան կամ Արիւնոտ Սուլթան կոչեցին, յաջողեցաւ հայերու թիւը կայրութեան մէջ զգալի չափով նուազցնել:

Քանի մը վայրերու մէջ, ինչպէս Զէյթուն եւ Վան, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ փրկուեցան: Զարդերէն յետոյ ալ, հայերը քանի մը վրէժխնդրական գործողութիւններ կազմակերպեցին: Այնուամենայնիւ, հալածանքները շարունակուեցան:

Երիտասարդ Թուրքերու կամ Իթթիհատ վէ Թերեքքի կուսակցութեան յեղաշրջումը 1908-ին եւ հաւասարութեան եւ արդարութեան անոնց տուած խոստումները մեծ յոյս ներշնչեցին հայ ժողովուրդին: Սակայն, Ատանայի եւ շրջակայ գիւղերուն եւ քաղաքներուն ջարդը 1909-ի Ապրիլին, եկաւ փաստելու, որ անոնք ալ հայերուն պիտի չպաշտպանէին: Հետագայ իրադարձութիւններն ալ աւելի բացայայտեցին հայերու դէմ ունեցած անոնց տրամադրութիւնը, որ պէտք է խորանար եւ մինչեւ ցեղասպանութեան արարքին հասնէր 1915-ին: Երիտ Թուրքերը Մեծն Թուրան ստեղծելու երազն ունէին եւ Հայաստանն ու հայութիւնը խոչընդոտներ էին, որ պիտի վերացուէին:

Հայոց Ցեղասպանութիւն – 1914-ի Նոյեմբերի 21-ին, երբ Առաջին Աշխարհամարտը սկսած էր արդէն, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քրիստոնեայ թշնամիներուն դէմ «Սրբազան պատերազմ» (Ճիհատ) յայտարարուեցաւ: Պետութիւնը իսլամ զանգուածները կը նախապատրաստէր հայերուն բնաջնջման իր ծրագիրը իրագործել տալու համար:

Հայերու բնաջնջման որոշումը տրուած էր: Երկրի իշխանութեան գլուխ անցած Իթթիհատ Վէ Թերեքքի կուսակցութեան ղեկավարները, Էնվեր, Զեմալ, եւ Թալէաթ, որոշած էին վերջ դնել հայերու ներկայութեանը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, իսկ պատերազմը լաւ առիթ մըն էր այդ որոշումը իրագործելու:

Հայերուն ջարդը գաղտնի պահուեցաւ: 1915-ի Մարտէն մինչեւ Հոկտեմբեր, հեռագրով ղրկուած ջարդի եւ տեղահանութեան հրամանները ոչնչացուեցան: Պատերազմէն ետք ալ պետութիւնը գոցեց իր արխիւները եւ ոչնչացուց գրեթէ բոլոր փաստաթուղթերը: Արխիւները բացուեցան 1990-ական թուականներուն: Բայց արդեօք այդ արխիւներուն մէջ մնացած է «Ճշմարտութիւնը»:

Պատերազմը հազիւ սկսած, կայսրութեան մէջ ճամբորդելը արգելուեցաւ օտարներուն, իսկ երկրէն դուրս եկող գրութիւնները եւ տեղեկութիւնները, նոյնիսկ դեսպանատուներէ ղրկուած, խիստ գրաքննութեան կ'ենթարկուէին: Գաղտնի ձանապարհով երկրէն դուրս ելած լուրերը չէին կրնար ցոյց տալ իրականութիւնը: Պատերազմով տարուած եւրոպական պետութիւնները պիտի չկարենային բողոքել կամ միջամտել: 1915-ին, հաղորդակցութեան միակ միջոցները թերթերը եւ հեռագիրն էին, որոնք խիստ հսկողութեան տակ կը գտնուէին:

Այսպէս, հազարաւոր հայեր տեղահան կ'ըլլային, դէպի անապատ կը քշուէին եւ կը կոտորուէին, բայց աշխարհը այդ մասին հազիւ լուր կ'ունենար: Բայց, նոյնիսկ եթէ աշխարհը գիտնար, կարելի պիտի ըլլար կամ փորձ պիտի կատարուէր կասեցնելու ոճիրը:

Պահուած է 1915-ի Սեպտեմբերին Թալէաթ Փաշային ղրկած հեռագիրը Հալէպի կուսակալին, որ կը տեղեկացնէր, թէ կառավարութիւնը իր կայսրութեան մէջ հայերու ապրելու եւ աշխատելու իրաւունքը ջնջած է: Հալէպ հասած գաղթականները, որ տեղահանուածներու փոքր տոկոսն էր միայն, պէտք էր անմիջապէս բնաջնջման կայանները ղրկուէին: Թալէաթ կը հրահանգէր ոչնչացնել բոլորը, մանուկներուն անգամ չխնայիլ:

ԻՆՉՊԷՍ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑԱԴ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերու բնաջնջումը աստիճանաբար՝ զանազան փուլերով գործադրուեցաւ: Թուրքական կառավարութեան նպատակը հայ ժողովուրդի դիմադրական ուժը տկարացնել եւ ղեկավարութիւնը ոչնչացնել էր: Անկէ ետք, անպաշտպան մնացած զանգուածները բնաջնջելը դիրին պիտի ըլլար:

Յեղասպանութեան ծրագրի գործադրութեան առաջին փուլը **հայ զինուորներու զինաթափումն** էր: Պատերազմի մէջ մտնելէ ետք, օսմանեան պետութիւնը զօրակոչ յայտարարած էր եւ բանակի մէջ առած էր հայ երիտարարդութիւնը եւս:

Հայ զինուորագրեալներ 1915-ին

1915-ի Փետրուարին, սակայն, հրաման տրուեցաւ հայ զինուորները զինաթափման ենթարկել: Այսպէս, հայ զինուորները կը հեռացնէին բանակէն, կը զինաթափէին, ապա տեղւոյն վրայ կը գնդակահար էին զանոնք, կամ աշխատանքային վաշտերու մէջ կը դնէին (ամալէ թապուրի):

Զինաթափ եղած եւ «ամալէ թապուրի»ի մէջ գործի լծուած հայ զինուորներ

Յետոյ, զանոնք ամէն կարգի տաժանակիր աշխատանքներու ենթարկելէ ետք, սովամահ ընելով կամ գնդակահարելով կ'ոչնչացնէին:

Ծառայութիւն եւ ոչնչացում

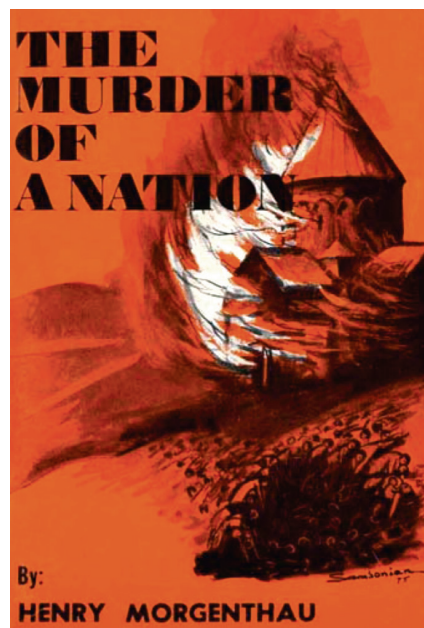
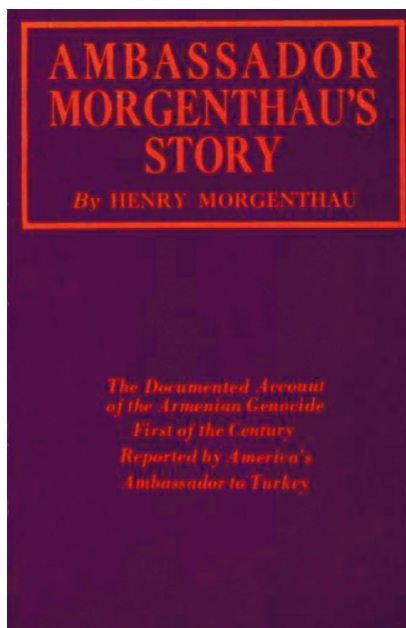
Երկրորդ փուլը կայսրութեան **հայ բնակչութեան զինաթափումն** էր, որը իրագործուեցաւ ամենայն վայրագութեամբ: Հայերը պարատաւոր էին յանձնել բոլոր տեսակի զէնքեր՝ որսի հրացաններ, ատրճանակներ եւ նոյնիսկ դանակներ: Այս պատրուակով, թուրքերը հայերու տուները կը մտնէին եւ բռնարարքներ կը գործէին բնակչութեան դէմ: Շատեր, զինաթափման իմաստը գիտնալով, զէնքերը չյանձնեցին: Անոնք մօտալուտ վտանգը զգալով, զէնքերը կը պահէին՝ իրենց կեանքը, ընտանիքը, տունն ու ունեցուածքը պաշտպանելու համար: Չյանձնելու պարագային, սակայն, անտանելի չարչարանք կը սպասէր զոհին:

Հենրի Մորգէնթաւ, որ 1913–1916 թուականներուն Օսմանեան կայսրութեան մէջ ամերիկեան դեսպանի պաշտօնը կը վարէր, կը վկայէ, թէ «ամենէն խաւար դարերը նոյնիսկ» չեն կրցած նման «զարհուրելի տեսարաններ» ներկայացնել: Նոյնիսկ կիներ եւ հոգեւորականներ, – ըսած է ան, – չարչարանքի կ'ենթարկէին, եկեղեցիներ ու դպրոցներ կ'աւերէին՝ պահուած զէնքեր յայտնաբերելու համար: Շատեր իրենց դրացի թուրքերէն զէնքեր կը գնէին կառավարութեան յանձնելու եւ չարչարանքէ ազատելու համար: Բայց ան ալ երբեմն չէր օգնէր: Մարդոց տունը տակն ու վրայ կ'ընէին, ըսելով, թէ «դուն ուրեմն պահած զէնք ունիս տունը»:

Հենրի Մորգենթաու (1856–1946)

Տակալին, թուրքերը հաւաքուած զէնքերը օգտագործեցին ցոյց տալու, թէ հայերը զինուած էին եւ ապստամբութեան կը պատրաստուէին:

Հենրի Մորգենթաուի պատմութիւնը

Ամբողջ երկրին մէջ, մասնաւորաբար Պոլիս եւ Իզմիր **հայ մտաւորականներու, աշխարհական ու կրօնական ղեկավարներու եւ քաղաքական գործիչներու ձերբակալումը** ծրագրին երրորդ փուլն էր: 1915-ի Ապրիլի 23-24-ի ընթացքին, շուրջ 600 հայեր ձերբակալուեցան եւ երկրի կեդրոնական մասերը քշուելով, չարչարանքներով սպանուեցան: Այդ պատճառով է, որ հայ ժողովուրդը Եղեռնի զոհերու յիշատակութեան օր ձգած է Ապրիլ 24-ը:

Եղեռնի օրերուն, բազմաթիւ գրողներ ու բանաստեղծներ զոհուեցան: Անոնցմէ շատեր, ինչպէս Սիամանթօ եւ Վարուժան, երիտասարդ էին: Եթէ անոնք ապրէին եւ շարունակէին ստեղծագործել, որքան գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ պիտի ձգէին մեզի: Այսօր հաճոյքով կ'երգենք Կոմիտասի երգերը: Կ'ըսեն թէ ան յայտնաբերած էր հայոց հին երաժշտութիւնը կարդալու գաղտնիքը եւ նոր երգեր ձայնագրած: Մտածե՛նք, եթէ Ապրիլի 24-ին, երբ թուրք ոստիկաններ զինքը ձերբակալելու համար Պոլիս իր սենեակը մտած էին, անոր թուղթերը չոնչնչացնէին, այսօր որքան աւելի երգեր պիտի ունենայինք:

Կոմիտաս Վարդապետ

Առանց ղեկավար մնացած հայութեան (մեծ մասամբ կիներ, ծերեր, եւ մանուկներ) **բնաջնջումը** վերջին փուլն էր արդէն, որ գործադրուեցաւ 1915-ի Ապրիլէն Հոկտեմբեր ամիսներուն: Հրաման գացած էր Օսմանեան կայսրութեան բոլոր շրջաններու թուրք կառավարիչներուն՝ մաքրագործել իրենց շրջաններու մէջ բնակող հայերը: Շատեր անմիջապէս, իսկ ուրիշներ դժկամութեամբ կ'ընդառաջէին ու կը գործադրէին հրամանը: Իսկ հրամանը չկատարողին կը հեռացնէին եւ փոխարէնը աւելի խիստ ու դաժան կառավարիչ մը կը նշանակէին:

Ընդհանրապէս բոլոր շրջաններուն մէջ ալ նոյն ձեւը կը կիրառուէր: Նախ, շրջանին մէջ մնացած այր մարդիկը կը կանչէին իբրեւ թէ խորհրդակցութեան կամ կարեւոր լուր մը հաղորդելու համար: Ասոնց բանտ կը նետէին անմիջապէս եւ յետոյ իրարու շղթայուած դուրս կը դրկէին գնդակահարութեան կամ աքսորի:

Խարբերդի հայ ղեկավարութիւնը կը տանին աքսորելու կամ սպաննելու

Այնուհետեւ կարգը կու գար մնացեալներուն, որոնց կը հրահանգուէր առնել ինչ որ կրնան եւ ճամբայ ելլել: Կառավարութիւնը կը բացատրէր, թէ տեղահանութիւնը հայերը պատերազմական գօտիներէ հեռացնելու միջոցառում մըն էր եւ կը խոստանար անոնց տուներն ու ունեցուածքը ապահով պահել մինչեւ որ վերադառնան: Անոնք, որոնք քիչ մը դրամ ունէին, կառք մը կը վարձէին, քիչ մը պաշար կ'առնէին ու ճամբայ կ'ելլէին:

Տեղահանութեան առաջին օրերուն

Ուրիշներ ճամբորդութիւնը ոտքով կը սկսէին եւ կ'առնէին միայն այն, ինչ կրնային իրենց կոնակին կրել: Այդուհանդերձ, քանի մը օր անց, բոլորն ալ նոյն վիճակն ունէին, որովհետեւ կարաւանի վրայ յարձակող թուրք եւ քիւրտ աւազակները կը խլէին անոնց կառքը, ուտելիքը, դրամն ու ամէն ինչ:

Աքսորի ճամբուն վրայ

Ապա առանց բարդ միջոցներու դիմելու, առանց ջուրի, ուտելիքի ու ապաստարանի շաբաթներ ու ամիսներ տեղէ տեղ պտտոցնելով կառավարութիւնը կ'ոչնչացնէր տեղահանուած հայերը:

Մայրը իր որբուկներով

Տակաւին, 1914-ի Օգոստոսէն ի վեր, Պոլսոյ մէջ կեանքի կոչուած Յատուկ Կազմակերպութիւնը (Թեշքիլեթը Մահսուտ), բանտերէն ոճրագործներ կ'արձակէր եւ զանոնք երկրի ներսերը հայերը սպաննելու եւ շատ յաճախ գիւղերը ամբողջութեամբ

բնաջնջելու կը դրկէր: «Չեթէ» կոչուող այս ոճրագործները խումբերով գաղթականներու վրայ կը յարձակէին, կը կողոպտէին եւ կիներն ու աղջիկները կը փախցնէին: Իսկ թուրք ոստիկանները (զափթիէ) առանց միջամտելու, այս գործողութիւններուն լուռ ակնատեսը կ'ըլլային:

Գաղթականներու կայան անապատի ճանապարհին

Վերջին կայան – Փոքրաթիւ հայեր միայն ձամբուն, դժուարութիւններուն՝ անօթութեան, ծարաւին, յոգնութեան, անապատի ամրան տաքին ու ձմրան ցուրտին եւ համաճարակ հիւանդութիւններուն տոկալով, անապատի կայանները կը հասնէին: Բայց կառավարութիւնը եկող խումբերուն տեղ բանալու համար, զանոնք կը ցրուէր անապատին մէջ կորսուելու, կամ խումբ առ խումբ կը կոտորէր, ողջ-ողջ այրելով, զնդակահարելով ու սովամահ ընելով: Վերջին կայաններէն մէկը Տէր-Էլ-Զօրն էր, որ այսօր Սիրիայի մէջ կը գտնուի:

Հայոց ցեղասպանութիւնը կանխամտածուած ծրագիր մըն էր: Իսկ պատերազմը աշխարհի ուշադրութենէ կը շեղէր այդ ծրագրի գործադրութիւնը: Հայերու տեղահանութիւնն ու կոտորածը պատերազմի հետեւանք չէին, ինչպէս կը պնդեն թուրքերը: Տեղահանութիւնը միայն արեւելեան, ռուս-թուրքական սահմանին մօտ պատերազմական գօտիներէն տեղի չէր ունենար, ինչպէս կը պատճառաբանէր թուրք կառավարութիւնը, այլ ամբողջ երկրի տարածքէն, Պոլիսէն մինչեւ Զէյթուն եւ Հալէպ:

12,000 հայ գաղթականներ Հալեպի յետին թաղի մը մէջ

ԿԱՐԳ ՄԸ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐԸ ԿՐՑԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԵԼ

Այսօր, երբ 1915–ի ահաւոր ջարդերուն ու տեղահանութեան պատմութիւնը կը սերտենք, հարց մը մտածել կու տայ մեզի, ինչո՞ւ հայերը հնազանդեցան թուրքերուն եւ կոտորուեցան: Ինչո՞ւ չպաշտպանուեցան: Կրնային գէթ զենք առնել եւ կռուելով մեռնիլ: Չէ՞ որ այդպէս մեռնիլը աւելի պատուաւոր կ'ըլլար: Տեղին են այս մտածումները: Բայց փորձենք հասկնալ իրավիճակը եւ ապա դատենք մեր ուզած ձեւով:

Յիշենք, որ 1914–ի աշունէն սկսեալ, զօրահաւաքի, պատերազմական պատրաստութիւններու, ընդհանուր զինաթափումի եւ ձերբակալութիւններու փուլերով, կառավարութիւնը յաջողած էր հայութիւնը քայքայել, զրկել ղեկավարութենէ եւ երիտասարդ ու մարտունակ տարրերէ: Տակաւին, տեղահանութեան հանգրուանին, եթէ հայերը ընդդիմանային հրամանին, կը պատժուէին՝ տեղւոյն վրայ կոտորուելով:

Դիմադրութեան ոգին թուլցած էր նաեւ ողջ մնացած ղեկավարներուն մօտ: Կարգ մը յեղափոխական ղեկավարներ կը վախնային վտանգաւոր այդ օրերուն յեղափոխական քայլերու դիմել եւ ժողովուրդի ձակատագրին հետ խաղալ: Պահպանողական ղեկավարներ եւ կարգ մը կղերականներ կը հաւատային, թէ պէտք է հնազանդիլ՝ կառավարութիւնը չգրգռելու համար: Ասոնք անցեալի կոտորածներն ալ յեղափոխականներու գործունէութեան կը վերագրէին:

Այնուամենայնիւ, որոշ վայրերու մէջ հայերը կրցան դիմադրել: Ծանօթանանք քանի մը օրինակներու:

ՁԵՅԹՈՒՆՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ ԿԸ ԴԻՍԱԴՐԵՆ

Ջէթունի համապատկեր 1909–ից

Իթթիհատականներու կառավարութիւնը առաջին հերթին ջարդի ու տեղահանութեան իր քաղաքականութիւնը փորձեց Ջէթունի մէջ գործադրել: Ջէթունի քաջարի ժողովուրդը մինչ այդ կրցած էր զինուած դիմադրութեամբ կիսանկախ վիճակ պահպանել: 1914–ի Օգոստոսին արդէն, զօրահաւաքի պատրուակով, հայ հոգեւորականները համոզած էին զէթունցիներուն հպատակիլ կառավարութեան հրահանգներուն: Նոյնը տեղի ունեցած էր նաեւ 1914–ի Դեկտեմբերին, երբ զէնքերու յանձնման հրաման տրուած էր:

Այնուամենայնիւ, բռնութիւնները կը սաստկանային: Ոստիկանները հայ աղջիկները կ'անպատուէին, տուները կը թալանէին: 25 հայ երիտասարդներ Ջէթունի հայ բնակչութիւնը ոստիկաններու ոտնձգութիւններէ պաշտպանելու համար, զէնք վերցուցած յարձակման ելան: Արինալի բախումներ տեղի ունեցան: Կառավարութիւնը Հալէպէն 5000–նոց զօրք դրկելով, պաշարեց Ջէթունը եւ պահանջեց յանձնել 25 երիտասարդները եւ հեռանալ շրջանէն:

Զեյթունցի կին

19-րդ դարու Զեյթունցիի տարազ

Տեղահանությունը սկսաւ 1915-ի Ապրիլ 8-ին: Զյեթունի ամբողջ հայութիւնը, երկու կարաւաններով դէպի անապատները քշուեցաւ եւ բնաջնջուեցաւ, իսկ Պալքաններէն փախած թուրքեր արդէն կը սպասէին հայերու բնակարանները գրաւելու եւ այնտեղ տեղաւորուելու:

Զեյթունցի քաջեր – վերապրող բեկորներ

ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻ

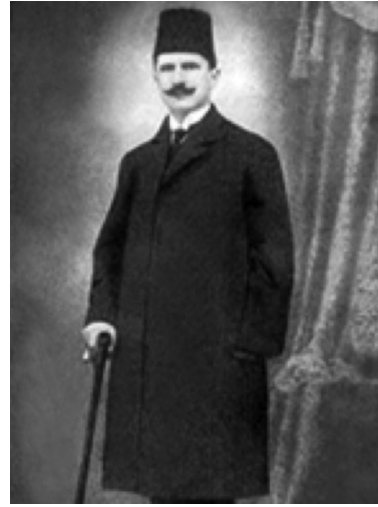
Վանայ Լիճ, Սիփան սար եւ Ախթամար

1915–ի առաջին ամիսներուն սաստկացած հալածանքներուն հետեւանքով, Վասպուրականի հայութիւնը խումբ առ խումբ կու գար Վան քաղաքին մէջ ապաստան գտնելու: Շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներ՝ Արամ Մանուկեան, Իշխան եւ Ա. Վռամեան (որը օսմանեան խորհրդարանի ներկայացուցիչ ընտրուած էր Վանէն) կապի մէջ էին կառավարութեան հետ: Վասպուրականի նահանգապետ Թահսին Փաշան բարեացակամ վերաբերում մը կը ցուցաբերէր հայերու նկատմամբ: Ուրեմն, յոյս կար, որ Վանի հայութիւնը պիտի յաջողէր համեմատաբար խաղաղ կերպով անցընել պատերազմական օրերը:

1915–ի Մարտին, սակայն, ետ կանչուեցաւ Թահսին Փաշան եւ Վասպուրականի նոր նահանգապետ նշանակուեցաւ Ճեւտէթը, որը Էնվերի քեռայրն էր:

Թահսին Փաշա,
Վանի նահանգապետ 1913–14

Ճեւտէթ Բէյ
Վանի նահանգապետ, 1915

Ճեւտէթ Վասպուրականի բնակչութենէն կը պահանջէր անմիջապէս կառավարութեան յանձնել դրամ, հագուստ, ուտելիք եւ 4000 զինուոր՝ թուրքական բանակին համար: Հրամանը չկատարելու պարագային, կը սպառնար կոտորել Վանի հայութիւնը: Ապրիլի սկիզբին, Ճեւտէթ սպաննել տուաւ Իշխանը եւ ձերբակալեց Վոսմեանը: Իսկ Արամ Մանուկեանը յաջողեցաւ ազատիլ ձերբակալութենէ եւ ստանձնեց ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարութիւնը:

Վանի ինքնապաշտպանութեան ղեկավար
Արամ Մանուկեան

Կազմուեցաւ Զինուորական Մարմին, Կայծակ Առաքելի, Պուլկարացի Գրիգորի եւ Արմենակ Եկարեանի (այս մէկը արմենական, ռամկավար) մասնակցութեամբ:

Ապրիլի 20–ին թուրքերը գերի կը վերցնեն Վան մուտք գործել փորձող խումբ մը կիներու եւ կրակ բաց կ'ընեն անոնց օգնութեան եկող հայերու վրայ: Հրաձգութիւնը կը սկսի հայկական թաղերուն մէջ եւ հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն:

Վանի ինքնապաշտպանությունը

Կռիւր ամբողջ ամիս մը կը տեւէ: Արամ Մանուկեան կը դառնայ ինքնապաշտպանութեան ոգին ու ղեկավարը: Մայիսի 19–ին Վան մուտք կը գործէ հայկական կամաւորական առաջին խումբը, յետոյ երկրորդը: Յաջորդ առտու, վերջապէս Վան կը ժամանէ ռուսական զօրաբաժինը: Թուրքերը փախուստի կը դիմեն, ճանապարհին կոտորելով շրջակայ գիւղերու հայ բնակիչները: Վանը կ'ազատագրուի: Ռուս հրամանատարին հաւանութեամբ, նահանգապետ կը նշանակուի Արամ Մանուկեան:

Հայ կամաւորական խումբը Վան կը մտնէ

Վանի ազատութիւնը կը տեւէ 70 օր միայն: Ռուսական բանակը անսպասելիօրէն նահանջի հրաման կը ստանայ: Իսկ Վանի շրջաններէն 200,000 հայեր կոտորածէ խուսափելու համար, ռուս զօրքի ետեւէն գաղթի սոսկալի ճամբան կը բռնեն:

Վասպուրականի գաղթականներ Էջմիածնի մեջ, 1915

Հայաստան, Աշտարակի շրջանին մեջ կառուցուած է Վանի հերոսամարտին նուիրուած յուշարձանը, որ արծիւի մէկ թելը կը ներկայացնէ: Կ'ըսեն թէ արծիւին միւս թելը պիտի կառուցուի այն ատեն երբ Վանը ազատագրուի:

Վանի հերոսամարտի յուշարձանը Աշտարակ, Հայաստան

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀ

Հին անունով Տարօնի Աշխարհ կոչուող շրջանը իր մեջ կ'առնէր Մուշը, Սասունը, Բաղէշը եւ Սղերդը: Այս շրջանին եւ մանաւանդ Մշոյ Դաշտին մեջ հայ յեղափոխական գործունէութեան կարեւոր մէկ բաժինը կեդրոնացած էր: Ի հարկէ, Սասունի պարագային կառավարութիւնը ալ աւելի զգոյշ էր, որովհետեւ սասունցիները, որոնք արդէն իսկ ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէին, կրնային ընդհանուր ապստամբութեան դիմել:

Մուշ քաղաքի համայնապատկեր

Տարօնի միւս շրջաններուն մեջ 1915-ի Փետրուարէն ի վեր սկսած էր տեղահանութիւնը: Այս պայմաններուն մեջ, հայ ղեկավարութիւնը որոշեց Տարօնի եւ Սասունի մեջ ինքնապաշտպանութեան դիմել: Ընդհարումները տեւեցան 1915-ի Մարտէն մինչեւ Օգոստոս. իսկ շրջանի քիւրտերն ու կառավարութեան կողմէ ղրկուած չեթէները անդադար յարձակումներով կը թալանէին ու կը կոտորէին շրջանի հայութիւնը: Հայ յեղափոխական գործիչ Ռուբէն (Տէր-Մինասեան) եւ միւս ղեկավարները դիմադրութիւններ կազմակերպելով կը փորձէին ժամանակ շահիլ՝ յուսալով, որ ռուս զօրքերը օգնութեան պիտի հասնին: Բայց ռուս զօրքերը Մուշի ուղղութեամբ յառաջանալ սկսան այն ատեն միայն, երբ արդէն աւարտած էին կոտորածները: Շրջանը թալանով ու կոտորածներով տկարացնելէ ետք, թուրքերը Մշոյ Դաշտը եւ Մուշ քաղաքը պարպեցին հայերէ եւ դէպի Սասուն ուղղուեցան:

Ռուբեն Տեր-Մինասեան

Կոտորածներէն ազատած հայեր եւ Մուշի դիմադրական վերջին կռիւներուն մէջ ողջ մնացած մարտիկներ Սասուն հասան եւ կռուողներուն եւ ժողովուրդին հետ Անտոկի բերդը քաշուեցան, սակայն դիմադրութիւնը երկար չտևեց: Այլեւս ո՛չ ուտելիք մնացած էր եւ ո՛չ ալ՝ զինամթերք: Օգոստոսի 5-ին, թրքական բանակը գրաւեց Անտոկը եւ կոտորեց այնտեղ ապաստանողները:

Անտոկի բերդի սպանդէն ազատած կռուողներ
Մանազկերտի լեռներուն մէջ

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Շապին Գարահիսարեն վերջերս առնուած լուսանկարին մէջ կ'երեւայ բերդը՝
որ ապաստանած էին 5000 հայեր

Շապին Գարահիսարի հայութիւնը ընդառաջելով կառավարութեան զօրակոչին 400 զինուոր տուած էր: Բայց այդ զինուորները բանակին մէջ բրտութիւններու ենթարկուելով, հասկցած էին կառավարութեան նպատակը եւ փախած հասած էին Շապին Գարահիսար: Իսկ այդ շրջանին մէջ արդէն զանգուածային ձերբակալութիւններ կը կատարուէին: 1915-ի Մայիսին, կառավարութիւնը ձերբակալեց քաղաքի երեսելիները եւ ժողովուրդի աչքերուն առջեւ կացնահարելով կամ հրացանազարկով մորթեց զանոնք:

1915-ի Յունիսի 2-ին, հայ ղեկավարները որոշեցին ժողովուրդին հետ Գարահիսարի բերդը բարձրանալ եւ պաշտպանուիլ՝ յուսալով, որ ռուսական զօրքը պիտի հասնէր եւ զօրքին մէջ պիտի ըլլար Շապին Գարահիսարի զաւակ՝ Անդրանիկը: Բերդին մէջ ապաստանած էին աւելի քան 5000 հայեր, որոնցմէ միայն 150-ը կոտորուեցին: Հսկայ աշխատանք կը պահանջէր ո՛չ միայն զանոնք պաշտպանելը, այլ նաեւ պարէն, ջուր եւ այլ պէտքեր հոգալը: Այդուհանդերձ, բարձր էր բոլորին տրամադրութիւնը: Ղուկաս Տէօվլեթեանը (Ղուկաս Աղբար) կը ղեկավարէր պաշտպանութեան գործը՝ օգնական ունենալով Վահան Հիւսիսեանը:

Ղուկաս Աղբար

Վահան Զիսիսեան

Անդադար յարձակումներէն եւ բերդին մէջ ապրելու դժուարութիւններէն տկարացած մարտիկները կրցան քաջութեամբ ետ մղել նաեւ թուրքերուն 5–6 հազարնոց զօրքին վերջին մեծ յարձակումը Յունիսի 20–ին:

Սակայն, այն ինչ չկրցաւ ընել թուրքը, ըրաւ սովը բերդին մէջ: Կացութիւնը անտանելի էր: Երեսկայեցէք, ինչպէ՛ս կրնային 5000 մարդ, ամբողջովին խզուած դուրսի աշխարհէն եւ շրջապատուած թուրքական բանակին կողմէ 26 օր դիմանալ: Որոշուեցաւ անձնատուր ըլլալ, իսկ կռուողները բերդէն պիտի իջնէին եւ կռուելով նահատակուէին:

Յունիսի 28–ին բերդին վրայ բարձրացաւ անձնատուութեան դրօշակը: Իսկ թուրքը յաղթական մտաւ բերդ՝ մնացեալ տարեցները, հիւանդները, անկարողները, կիներն ու մանուկները կոտորելու:

Շապին Գրահիսարի հերոսական պաշտպանութեան մասին գրած է Արեւմտահայ գրող՝ Արամ Հայկազը, որ ինք ալ 15 տարու պատանի, մասնակցած է այդ կռիւներուն: Ան կ'ըսէ «Մեր պատմութեան մէջ պարտութեանց փառքեր շատ կան: Հատ մըն ալ Գարահիսարը»:

Արամ Հայկազ

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐՈՒ ԴԻՍԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՏԱՆԻ

Մուսալեռը հեռուէն

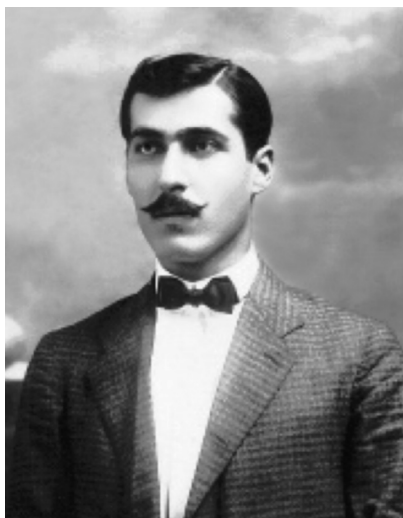
Մուսա Լեռան լանջին գտնուող Սուէտիոյ շրջանին 6 հայաբնակ գիւղերուն մէջ արդէն զանազան կողմերէ աքսորի ու կոտորածներու ահաւոր լուրեր կը հասնէին: Զէյթունի տարագրութիւնը եւ կատարուած վայրագութիւնները, ցոյց կու տային, թէ թուրքական կառավարութիւնը ինչ նպատակ կը հետապնդէր: Տեղի յեղափոխականները եւ Վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեան կը փորձէին համոզել ժողովուրդին՝ Մուսալեռ բարձրանալ եւ պաշտպանուիլ:

Այնուամենայնիւ, մաս մը Սուէտիոյ բնակիչներէն, հաւատալով թուրքերու խոստումներուն, թէ տեղահանութիւնը ժամանակաւոր էր, աքսորի ճամբան բռնեց: Մնացեալը, շուրջ 4200 հոգի, 1915-ի Յուլիսի 31-ին, Մուսա Լեռ բարձրացաւ եւ 53 օր քաջաբար կռուեցաւ, անդադար ետ մղելով թուրքերու յարձակումները:

Մուսալեռացիները լեռը կը բարձրանան

Մովսես Տէր-Գալուստեան կը ղեկավարէր Մուսա Լերան ինքնապաշտպանութիւնը:

Մովսես Տէր-Գալուստեան

Վերապատուելի Տիգրան Անդրեասեան

Կազմակերպուած էր պատանեկան խումբ մը, որ կը կատարէր հրահանգները դիրքէ դիրք փոխանցելու վտանգաւոր պարտականութիւնը: 12–16 տարեկան այդ քաջ պատանիները լեռները կը մագլցէին՝ լուրեր տեղ հասցնելու համար: Այդ օրերուն ո՛չ ձայնասփիւռ կար եւ ո՛չ ալ հեռախօս: Պատանիները թուրքական բանակին գնդակներուն տակ իրենց կեանքը վտանգելով, կը կատարէին այդ դերը:

Մուսալեռցի կռուողներ

Եւ վերջապէս, հերոսական պաշտպանութիւնը իր արդիւնքին հասաւ: Միջերկրական ծովէն անցնող ֆրանսական ռազմանաւ մը լեռը ապաստանած հայերը առաւ եւ դէպի Եգիպտոս, դէպի ազատութիւն փոխադրեց:

Գիշէն անուն ֆրանսական նաւը, որ Մուսա Լեռ ապաստանած հայերը դէպի ազատութիւն փոխադրեց

Աւստրիացի հրեայ գրող Ֆրանց Վերֆել, ներշնչուած հայերու այս հերոսական պայքարէն, գրի առած է «Մուսա Լեռան քառասուն օրերը» յայտնի վէպը, որ Հայոց Յեղասպանութեան գրականութեան մէկ յաջողած կտորներէն է:

ՈՒՐՖԱՅԻ ՔԱՑԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԻՆ ԴԵՍ ԿԸ ԾԱՌԱՆԱՆ

Ուրֆայի համապատկեր (նկարը հրատարակուած է 1918, Յուլիսի
National Geographic ամսագրին «Թուրքի կրունկին տակ» յօդուածին մէջ

1915 թուականի Ապրիլէն ի վեր, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ծայր առած զանգուածային ձերբակալութիւններու, սպանութիւններու եւ տեղահանութիւններու մասին լուրեր կը հասնէին Ուրֆայի հայութեան: Զէյթունէն հասնող առաջին գաղթականները ահաւոր բաներ կը պատէին:

Յունիսի 8-ին սկսան ձերբակալութիւնները Ուրֆայի մէջ: Հայ բանտարկեալները քանի մը օր Ուրֆայի մէջ պահելէ ետք, զանոնք ճամբեցին դէպի Ռազգա կամ Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր), բայց տեղ չհասած բոլորն ալ կոտորեցին: Օգոստոսի սկիզբներուն թուրք զինուորները եւ չեթէները յարձակեցան 1500 հայ զինաթափուած զինուորներու վրայ եւ կոտորեցին բոլորը:

Ինքնապաշտպանութեան դիմելէ եւ պատուով մեռնելէ զատ, ուրիշ ելք չէր մնացած:

Ուրֆայի հերոսամարտը սկսաւ Սեպտեմբերի 29-ին, քաղաքի զոյգ եկեղեցիներուն զանգերու դողանջով: Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան կը ղեկավարէր ինքնապաշտպանութիւնը:

Սկրտիչ Եօթնդայրեան

Հայ կտրիճները առաջին հերթին գրաւած էին քաղաքի պահակատունը եւ խոշոր թիւով զէնքերու տիրանալով, դիրք բռնած էին հայկական թաղերուն մէջ: Մեծ քաջութեան ու զոհաբերութեան գինով հնարաւոր եղած էր քաղաքի վրայ յարձակում գործող թուրք բանակի թնդանօթներէն պաշտպանուիլ: Ուրֆայի ինքնապաշտպանական կռիւներուն կը մասնակցէին նաեւ կիներ՝ Մահամ Չիլինկիրեանի ղեկավարութեամբ:

Մարիամ Չիլինկիրեան

Կռիւլ տեւեց մինչեւ Հոկտեմբերի 20-ը: Իսկ մինչ այդ, անդադար նոր ուժեր կ'աւելնային թրքական բանակին, եւ հայերուն դիմադրական ուժը հետզհետէ կը նուազէր: Հոկտեմբերի 20-էն 23-ը մէկ առ մէկ ինկան հայկական դիրքերը:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան նկարագրութիւնը տուած է նաեւ դանիացի միսիոնարուհի Քարէն Եփփէն, որուն կատարած բարեգործութիւններու յիշատակին Հալէպի մէջ հիմնուած է «Քարէն Եփփէ»ի անուան ճեմարանը:

Քարէն Եփփէ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՒՆԵՐՈՒՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ԴԱՏԵՆՔ

Մտածենք Զեյթունի, Վանի, Տարօն Աշխարհի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա Լե-
րան եւ Ուրֆայի ինքնապաշտպանական կռիւներուն մասին: Արդեօք նկարագրուած
պայմաններուն մէջ հնարաւոր պիտի ըլլա՞ր աւելին ընել: Եթէ դուրսէն օգնութիւն հաս-
նէր, եթէ հնարաւոր ըլլար զէնք ու պարէն հասցնել կռուողներուն, եթէ կոտորածներու
լուրերը տարածուէին ամբողջ աշխարհով եւ ձնշում գործադրուէր թուրքական կա-
ռավարութեան վրայ՝ պաշարումն ու ջարդը դադարեցնելու: Այս բոլորը արդեօք կը
կարենային փոխել կացութիւնը: Կայ նաեւ այլ պարագայ մը: Եթէ հայերը բոլորովին
զէնքի չդիմէին, արդեօք կը փոխուէ՞ր կացութիւնը:

Որքան աւելի խորանանք, այնքան աւելի յստակ կը դառնայ ցեղասպանութեան
անխուսափելի ըլլալը: Իսկ **ինքնապաշտպանութեան կռիւները մեր պատմու-
թեան մէջ կը մնան իբրեւ հայ ժողովուրդի ամենէն խօսուն պոռթկումները
անարդարութեան դէմ:**

Եւ այսպէս, արեւմտահայութիւնը, թուրքին ձգելով իր տունը, ունեցուածքը հարս-
տութիւնը, հայրենի հողը եւ անոր վրայ կառուցած դարերու իր մշակութային ժա-
ռանգը, տեղահանուեցաւ, սպանդի ենթարկուեցաւ եւ անոր մնացորդացը աշխարհի
չորս կողմը ցրուելով՝ Սփիւռք դարձաւ: Ան ապրեց հայրենի կարօտը իր հոգիին, իր
գրականութեան, իր արուեստին, իր երգերուն մէջ: «Առաջ Մասիս Սարը մերն էր»
մէկն է այդ երգերէն:

Առաջ Մասիս սարը մերն էր

Հայաստանից մեզ հանում են,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ,
Մայրը որդուց բաժանում են,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

Ես յիշում եմ այն օրերը,
Պապս լծում էր արօրը,
Ու վարում էր դաշտն ու ձորը,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

Ռ'ր է Մուշը, ռ'ր է Վանը,
Ռ'ր է հայոց Արտահանը,
Ռ'ր է հայոց դաշտն ու ձորը
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

ԱՌԱՋ ՄԱՍԻՍ ՍԱՐԸ ՄԵՐՆ ԷՐ
ARACH MASEES SARUH MERN ER

Transcribed By Ara Dinkjian

Հայ-աս-տանից մեզ հա-նում ե---ն, Խո-սէք Հայ-աս-տա-նի լեռ-ներ,
Hay-as-da-neetz mez ha-noom e---n, Kho-sek Hay-as-da-nee ler-ner,

Մայ-րը որ-դուց բա-ժա-նում են, Խո-սէք Հայ-աս-տա-նի լեռ-ներ:
May-ruh vor-tootz pa-zha-noom en, Kho-sek Hay-as-da-nee ler-ner.

Ա-սէք լեռ-ներ, Խո-սէք լեռ-ներ Ա-ռաջ Մա-սիս սա-րը մերն էր:
A-sek ler-ner, kho-sek ler-ner A-rach Ma-sees sa-ruh mern er.

Ա-սէք լեռ-ներ, Խո-սէք լեռ-ներ Ա-ռաջ Մա-սիս սա-րը մերն էր:
A-sek ler-ner, kho-sek ler-ner A-rach Ma-sees sa-ruh mern er.

«Առաջ Մասիս սարը մերն էր» երգի նոտաները

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր դասարանների համար

Գ. ԽՈՒՄԲ

(Եօթերորդ դասարան)

7-րդ դասարանի համար եւս նկատի է առնուել Հայոց Յեղասպանութեան համառոտ պատմութիւնը: Նախորդ դասարանում աշակերտները սովորեցին 1915-ի Մեծ Եղեռնին նախորդող դէպքերի մասին եւ թէ ինչպէս ծրագրուեց Հայոց Յեղասպանութիւնը: 7-րդ դասարանում պիտի կատարենք այդ նիւթերի կարճ վերաքաղը (ի հարկէ, նախընտրելի կլինի, եթէ վերաքաղի փոխարէն՝ ուսուցիչը բազմացնի նախորդ տարուայ պատկերազարդ դասանիւթը). ապա՝ պիտի անցնենք յաւելեալ նիւթերի: Այս տարուայ համար եւս 11-րդի «Հայ Դատ» դասագրքից առնուած են յարմար ենթագլուխներ՝ «ԻՆՉՊԷՍ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» եւ «ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐ»: Նիւթերը խտացուած եւ 7-րդ դասարանի աշակերտների լեզուաիմացութեան պատշաճեցուած՝ արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն տարբերակներով: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է մատուցուած նիւթերի հիման վրայ:

7-րդի այս դասանիւթում ներառնուած է «Առաջ Մասիս սարը մերն էր» երգը, մատուցուած են երգի նոտաները եւս: Քաջալերելի է, որ դասարանը սովորի այս երգը եւ կարծիքների փոխանակում եւ վերլուծում կատարի երգի շուրջ: Ուսուցիչը կարող է երգը կատարող երգիչ/ուհի հրաւիրել դասարան:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, նկատի է առնուած Մուշեղ Իշխանի «Սարսափի գիշեր» հատուածը՝ հեղինակի «Մնաս բարով մանկութիւն» յուշագրութիւնից եւ առաջարկուած է համապատասխան դասածրագիր:

Վերաքաղ նախորդ տարուայ դասանիւթի

1915-ի Մեծ Եղեռնին նախորդող շրջան – Դարեր ի վեր ստրկացած եւ անարդարութեան ենթարկուած հայ ժողովրդի ընտրանին, մտաւորականութիւնն ու մի շարք անձնուէր երիտասարդներ պայքարի մէջ էին մտել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայի կեանքը բարելաւելու, նրա տարրական իրաւունքները յետ ստանալու եւ թուրք ու քուրդ աղաների եւ բեկերի հրոսակախմբերի յարձակումներէ իջ նրան պաշտպանելու համար: ԺԹ դարի վերջերում արդէն կազմուած կուսակցութիւնները, մի կողմից սուլթանին դիմումներ էին կատարում եւ եւրոպական պետութիւնների օգնութիւնն ու միջամտութիւնը խնդրում. միւս կողմից կռուող խմբեր էին կազմում եւ գիւղից գիւղ շրջելով՝ հայ գիւղացուն պաշտպանում: Այդ խմբերում կռուողները, որոնք պատրաստ էին հայ ժողովրդի համոր իրենց կեանքը զոհելու, ֆեդայի կամ հայդուկ կոչուեցին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը անտեսեց հայերի եւ եւրոպական պետութիւնների կատարած դիմումները եւ հայերին պատժելու ելաւ: Նա ջարդ ու կոտորածով ցանկանում էր հայերին ստրուկ ու հնազանդ պահել եւ նրանցից առատ տուրքեր գանձելով իր պալատական հսկայ ծախսերը հոգալ:

1894–96 թուականներին, ամբողջ կայսրութեան մէջ տարածուած ջարդերի ընթացքում, շուրջ 300,000 հայեր կոտորուեցին: Բռնի իսլամացան 100,000: Երկրից դուրս գաղթեցին մեծ թուով ընտանիքներ: Աւերուեցին շուրջ 2500 գիւղեր:

Սուլթան Համիդը, որին եւրոպացիները այդ ջարդերի պատճառով Կարմիր Սուլթան կամ Արիւնտ Սուլթան կոչեցին, յաջողեց հայերի թիւը Կայսրութեան մէջ զգալի չափով նուազեցնել:

Մի քանի վայրերում, ինչպէս Զեյթուն եւ Վան, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ փրկուեցին: Զարդերից յետոյ էլ, հայերը մի քանի վրէժխնդրական գործողութիւններ կազմակերպեցին: Այնուամենայնիւ, հալածանքները շարունակում էին:

Երիտասարդ Թուրքերի կամ Իթթիհատ Վէ Թերեքքի կուսակցութեան յեղաշրջումը 1908–ին եւ հաւասարութեան եւ արդարութեան նրանց տուած խոստումները մեծ յոյս ներշնչեցին հայ ժողովրդին: Սակայն, Ադանայի եւ շրջակայ գիւղերի եւ քաղաքների ջարդը 1909–ի Ապրիլին, եկաւ փաստելու, որ նրանք էլ հայերին չէին պաշտպանելու: Հետագայ իրադարձութիւններն էլ եկան աւելի բացայայտելու նրանց տրամադրութիւնը հայերի դէմ, որ պէտք է խորանար եւ մինչեւ ցեղասպանութեան արարքին հասնէր 1915–ին: Երիտ. Թուրքերը Մեծն Թուրան ստեղծելու երազն ունէին, եւ Հայաստանն ու հայութիւնը խոչընդոտներ էին. որ պիտի վերացուէին:

Հայոց Ցեղասպանութիւն – 1914–ի Նոյեմբերի 21–ին, երբ Առաջին Աշխարհամարտը սկսել էր արդէն, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քրիստոնէայ թշնամիների դէմ «Սրբազան պատերազմ» (Ճիհատ) յայտարարուեց: Պետութիւնը իսլամ զանգուածներին նախապատրաստում էր հայերի բնաջնջման իր ծրագիրը իրագործելու համար:

Հայերի բնաջնջման որոշումը տրուած էր: Երկրի իշխանութեան գլուխ անցած Իթթիհատ Վէ Թերեքքի կուսակցութեան ղեկավարները, Էնվեր, Զեմալ եւ Թալեաթ, որոշել էին վերջ դնել հայերի ներկայութեանը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, իսկ պատերազմը լաւ առիթ էր այդ որոշումը իրագործել տալու համար:

Հայերի ջարդը գաղտնի պահուեց: 1915-ի Մարտից մինչև Հոկտեմբեր հեռագրով ուղարկուած ջարդի եւ տեղահանութեան հրամանները ոչնչացուեցին: Պատերազմից յետոյ էլ պետութիւնը փակեց իր արխիւները եւ ոչնչացրեց գրեթէ բոլոր փաստաթղթերը: Արխիւները բացուեցին 1990-ական թուականներին: Բայց արդեօք այդ արխիւներում մնացել է «ձշմարտութիւնը»:

Պատերազմը հազիւ սկսած, կայսրութեան մէջ ձամբորդելը արգելուեց օտարներին, իսկ երկրից դուրս եկող գրութիւնները եւ տեղեկութիւնները, նոյնիսկ դեսպանատներից ուղարկուած, խիստ գրաքննութեան էին ենթարկուում: Գաղտնի ձանապարհով երկրից դուրս եկած լուրերը չէին կարող ցոյց տալ իրականութիւնը: Պատերազմով տարուած եւրոպական պետութիւնները չպիտի կարողանային բողոքել կամ միջամտել: 1915-ին, հաղորդակցութեան միակ միջոցները թերթերն ու հեռագիրն էին, որոնք խիստ հսկողութեան տակ էին գտնուում:

Այսպէս, հազարաւոր հայեր տեղահան էին լինում, դէպի անապատ էին քշուում եւ կոտորուում, բայց աշխարհը այդ մասին հազիւ թէ լուր ունէր: Բայց, նոյնիսկ եթէ աշխարհը իմանար, կարելի կլինէր կամ փորձ կը կատարուէր ոճիրը կասեցնելու:

Պահուած է 1915-ի Սեպտեմբերին Թալեաթ Փաշայի ուղարկած հեռագիրը Հալէպի կուսակալին, որ տեղեկացնում էր, թէ կառավարութիւնը ջնջել է հայերի ապրելու եւ աշխատելու իրաւունքը կայսրութեան մէջ: Հալէպ հասած գաղթականները, որ տեղահանուածների մի փոքր տոկոսն էին կազմում, պիտի անմիջապէս բնաջնջման կայանները ուղարկուէին: Թալեաթը հրահանգում էր ոչնչացնել բոլորին եւ մանուկներին անգամ չխնայել:

ԻՆՉՊԷՍ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերի բնաջնջումը աստիճանաբար՝ զանազան փուլերով գործադրուեց: Թուրքական կառավարության նպատակը հայ ժողովրդի դիմադրական ուժը թուլացնել և ղեկավարութեանը ոչնչացնելն էր: Դրանից յետոյ, անպաշտպան մնացած զանգուածներին բնաջնջելը դիւրին կլինէր:

Յեղասպանութեան ծրագրի գործադրութեան առաջին փուլը **հայ զինուորների զինաթափումն** էր: Պատերազմի մէջ մտնելուց յետոյ, օսմանեան պետութիւնը զօրակոչ յայտարարեց, և բանակի մէջ առնուեց հայ երիտարարդութիւնը եւս:

Հայ զինուորագրեալներ 1915-ին

1915-ի Փետրուարին, սակայն, հրաման տրուեց զինաթափման ենթարկել հայ զինուորներին: Այսպէս, հայ զինուորներին հեռացնում էին բանակից, զինաթափում, ապա տեղի վրայ գնդակահարում էին, կամ աշխատանքային վաշտերի մէջ դնում (ամալէ թապուրի) նրանց:

Զինաթափ եղած և որպէս «ամալէ թապուրի» գործի լծուած հայ զինուորներ

Յետոյ, ամէն տեսակ տաժանակիր աշխատանքների ենթարկելուց յետոյ, ոչնչացնում էին նրանց՝ սովամահ անելով կամ զնդակահարելով:

Ծառայութիւն եւ ոչնչացում

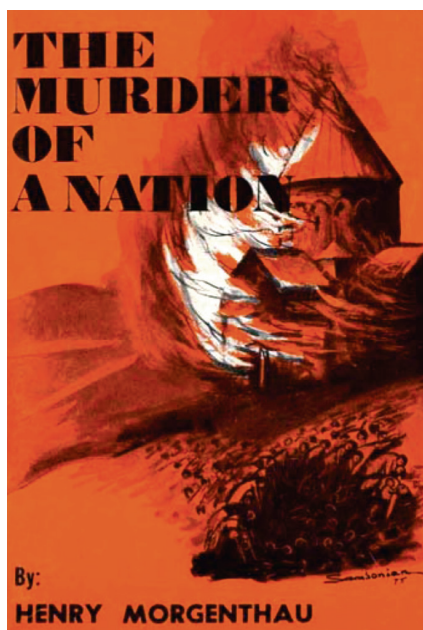
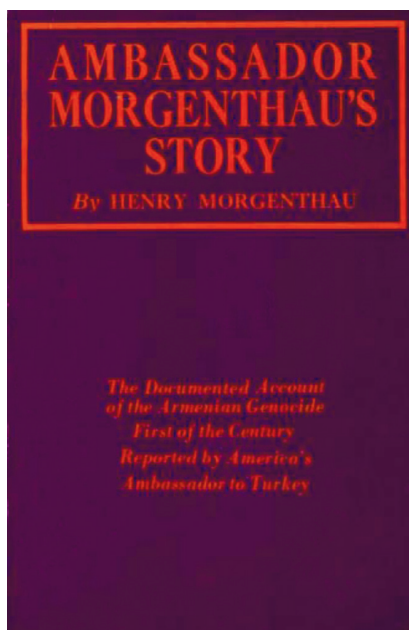
Երկրորդ փուլը կայսրութեան **հայ բնակչութեան զինաթափումն** էր, որը իրագործուեց ամենայն վայրագութեամբ: Հայերը պարատաւոր էին յանձնել բոլոր տեսակի զէնքեր՝ որսի հրացաններ, ատրճանակներ եւ նոյնիսկ դանակներ: Այս պատրուակով, թուրքերը հայերի տներն էին մտնում եւ բռնարարքներ գործում բնակչութեան դէմ: Շատերը, զինաթափման իմաստը ըմբռնելով, զէնքերը չյանձնեցին: Նրանք մօտալուտ վտանգը զգալով, պահում էին զէնքերը՝ իրենց կեանքը, ընտանիքը, տունն ու ունեցուածքը պաշտպանելու համար: Չյանձնելու պարագայում, սակայն, անտանելի չարչարանք էր սպասում զոհին:

Հենրի Մորգենթաւուն, որ 1913–1916 թուականներին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամերիկեան դեսպանի պաշտօնն էր վարում, վկայում է, թէ «ամենից խաւար դարերը նոյնիսկ» չեն կարողացել նման «զարհուրելի տեսարաններ» ներկայացնել: Նոյնիսկ կանանց եւ հոգեւորականներին, — ասել է նա, — չարչարանքի էին ենթարկում, եղեկեցիներ ու դպրոցներ էին աւերում՝ պահուած զէնքեր յայտնաբերելու համար: Շատերը իրենց հարեւան թուրքերից զէնքեր էին գնում կառավարութեան յանձնելու եւ չարչարանքից ազատուելու համար: Բայց երբեմն այդ էլ չէր օգնում: Մարդկանց տունը տակն ու վրայ էին անում, ասելով, թէ «դու ուրեմն տունը պահած զէնք ունես»:

Հենրի Մորգենթաու (1856–1946)

Եւ դեռ աւելին, թուրքերը հաւաքուած զէնքերը օգտագործեցին ցոյց տալու, թէ հայերը զինուել էին եւ ապստամբութեան էին պատրաստուում:

Հենրի Մորգենթաուի պատմութիւնը

Ամբողջ երկրում, մասնաւորաբար Պոլիս եւ Իզմիր **հայ մտաւորականների, աշխարհական ու կրօնական ղեկավարների եւ քաղաքական գործիչների ձերբակալումը** ծրագրի երրորդ փուլն էր: 1915-ի Ապրիլի 23–24-ի ընթացքում, շուրջ 600 հայեր ձերբակալուեցին եւ երկրի կենտրոնական մասերը բշուելով, չարչարանքներով սպանուեցին: Այդ պատճառով է, որ հայ ժողովուրդը Ապրիլ 24-ը Եղեռնի զոհերի յիշատակութեան օր է նշանակել:

Այդ օրերին, բազմաթիւ գրողներ ու բանաստեղծներ զոհուեցին: Նրանցից շատերը, ինչպէս Սիամանթոն եւ Վարուժանը, երիտասարդ էին: Եթէ նրանք ապրէին եւ շարունակէին ստեղծագործել, որքան գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ պիտի թողնէին մեզ համար: Այսօր հաճոյքով ենք երգում Կոմիտասի երգերը: Ասում են թէ նա յայտնաբերել էր հայոց հին երաժշտութիւնը կարդալու գաղտնիքը եւ նոր երգեր էր ձայնագրել: Մտածե՛նք, եթէ Ապրիլի 24-ին, երբ թուրք ոստիկանները նրան ձերբակալելու համար Պոլսի նրա սենեակն էին մտել, նրա թղթերը ոնչնչացրած չլինէին, այսօր որքան աւելի շատ երգեր կունենայինք:

Կոմիտաս Վարդապետ

Առանց ղեկավար մնացած հայութեան (մեծ մասամբ կլանայք, ծերեր, եւ մանուկներ) **բնաջնջումը** վերջին փուլն էր արդէն, որ գործադրուեց 1915-ի Ապրիլից Հոկտեմբեր ամիսներին: Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր շրջանների թուրք կառավարիչներին հրաման էր տրուել մաքրագործել իրենց շրջաններում բնակուող հայերին: Շատերը անմիջապէս, իսկ ուրիշները դժկամութեամբ ընդառաջում էին ու գործադրում հրամանը: Իսկ հրամանը չկատարողին հեռացնում էին եւ փոխարէնը աւելի խիստ ու դաժան կառավարիչ էին նշանակում:

Ընդհանրապէս բոլոր շրջաններում էլ նոյն ձեւն էր կիրառուում: Նախ, շրջանում մնացած տղամարդկանց կանչում էին իբրեւ թէ խորհրդակցութեան կամ կարելոր լուր հաղորդելու համար: Նրանց բանտ էին նետում անմիջապէս եւ յետոյ իրար շղթա-յած դուրս էին ուղարկում գնդակահարութեան կամ աքսորի:

Խարբերդի հայ ղեկավարութեանը տանում են արտոբելու կամ սպանելու

Այնուհետև, հերթը գալիս էր մնացեալներին, որոնց հրահանգում էր վերցնել ինչ որ կարող են եւ ձամբայ ընկնել: Կառավարութիւնը նրանց բացատրում էր, թէ տեղահանութիւնը հայերին պատերազմական գոտիներից հեռացնելու մի միջոցառում է եւ խոստանում էր նրանց տներն ու ունեցուածքը ապահով պահել մինչեւ որ վերադառնան: Նրանք, որոնք մի քիչ դրամ ունէին, կառք էին վարձում, մի քիչ պաշար էին վերցնում ու ձամբայ էին ընկնում:

Տեղահանութեան առաջին օրերին

Ուրիշները ձամբորդութիւնը ոտքով էին սկսում եւ վերցնում էին միայն այն, ինչ կարող էին կրել: Այդուհանդերձ, մի քանի օր անց, բոլորն էլ նոյն վիճակն ունէին: Կարաւանի վրայ յարձակուող թուրք եւ քուրդ աւազակները խլում էին ունեցողների կառքը, ուտելիքը, դրամն ու ամէն ինչ:

Աքսորի ճամբին

Ապա՝ առանց բարդ միջոցների դիմելու, առանց ջրի, ուտելիքի ու ապաստարանի շաբաթներ ու ամիսներ տեղից տեղ պտտեցնելով կառավարութիւնը ոչնչացնում էր տեղահանուած հայերին:

Մայրը իր որբուկներով

Դեռևս 1914–ի Օգոստոսից ի վեր, Պոլսում կեանքի կոչուած Յատուկ Կազմակերպութիւնը (Թեշքիլեթը Մահսուսէ), ոճրագործներին բանտերից արձակում էր եւ երկրի ներսերը ուղարկում՝ հայերին սպանելու եւ շատ յաճախ գիւղերը ամբողջութեամբ

բնաջնջելու համար: «Չեթէ» կոչուող այս ոճրագործները խմբերով գաղթականների վրայ էին յարձակւում, կողոպտում էին եւ կանանց ու աղջիկներին փախցնում տանում: Իսկ թուրք ոստիկանները (զափթիէ) առանց միջամտելու, այս գործողութիւնների լուռ ականատեսն էին մնում:

Գաղթականների կայան անապատի ճանապարհին

Վերջին կայան – Միայն փոքրաթիւ հայեր ձամբի դժուարութիւններին՝ քաղցին, ծարաւին, յոգնութեան, անապատի ամրան տաքին ու ձմրան ցուրտին եւ համաճարակ հիւանդութիւններին տոկալով, անապատի կայաններն էին հասնում: Բայց կառավարութիւնը եկող խմբերին տեղ բացելու համար, նրանց անապատի մէջ էր ցրում՝ կորելու, կամ խումբ առ խումբ կոտորում էր նրանց՝ ողջ-ողջ այրելով, գնդակահարելով ու սովամահ անելով: Վերջին կայաններից մէկը Դեր-Էլ-Զօրն էր, որ այսօր Սիրիայում է գտնւում:

Հայոց ցեղասպանութիւնը կանխամտածուած ծրագիր էր: Իսկ պատերազմը աշխարհի ուշադրութիւնից շեղում էր այդ ծրագրի գործադրութիւնը: Հայերի տեղահանութիւնն ու կոտորածը պատերազմի հետեւանք չէին, ինչպէս պնդում են թուրքերը: Տեղահանութիւնը միայն արեւելեան, ռուս-թուրքական սահմանին մօտ պատերազմական գօտիներից չէր կատարւում, ինչպէս պատճառաբանում էր թուրք կառավարութիւնը, այլ ամբողջ երկրի տարածքում, Պոլսից մինչեւ Զէյթուն եւ Հալէպ:

12,000 հայ գաղթականներ Հալեպի մի յետին թաղում

ՄԻ ՇԱՐՔ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ ՀԱՅԵՐԸ ԿԱՐՈՂԱՑԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԵԼ

Այսօր, երբ 1915–ի ահաւոր ջարդերի եւ տեղահանութեան պատմութիւնն ենք սերտում, մի հարց մեզ մտածել է տալիս, ինչո՞ւ հայերը հնազանդուեցին թուրքերին եւ կոտորուեցին: Ինչո՞ւ չպաշտպանուեցին: Գոնէ կարող էին զէնք վերցնել եւ կռուելով մեռնել: Չէ՞ որ այդպէս մեռնելը աւելի պատուաւոր կլինէր: Տեղին են այս մտածումները: Բայց փորձենք հասկանալ իրավիճակը եւ ապա դատենք մեր ուզած ձեւով:

Յիշենք, որ 1914–ի աշնանից սկսած, զօրահաւաքի, պատերազմական պատրաստութիւնների, ընդհանուր զինաթափումի եւ ձերբակալութիւնների փուլերով, կառավարութիւնը յաջողել էր հայութեանը քայքայել, զրկել ղեկավարութիւնից եւ երիտասարդ ու մարտունակ տարրերից: Իսկ տեղահանութեան հանգրուանում, եթէ հայերը ընդդիմանային հրամանին, կը պատժուէին՝ հենց տեղի վրայ կոտորուելով:

Դիմադրութեան ոգին թուլացել էր նաեւ ողջ մնացած ղեկավարների մօտ: Մի շարք յեղափոխական ղեկավարներ վախենում էին այդ վտանգաւոր օրերին յեղափոխական քայլերի դիմել եւ ժողովրդի ձակատագրի հետ խաղալ: Պահպանողական ղեկավարները եւ որոշ կղերականներ հաւատում էին, թէ պէտք է հնազանդուել՝ կառավարութեանը չգրգռելու համար: Նրանք անցեալի կոտորածներն էլ յեղափոխականների գործունէութեան էին վերագրում:

Այնուամենայնիւ, որոշ վայրերում հայերը կարողացան դիմադրել: Ծանօթանանք մի քանի օրինակների:

Զեյթունի համապատկեր 1909-ին

Իթթիհադականների կառավարությունը առաջին հերթին ջարդի ու տեղահանության իր քաղաքականությունը փորձեց գործադրել Զեյթունում: Զեյթունի քաջարի ժողովուրդը մինչ այդ կարողացել էր զինուած դիմադրությամբ կիսանկախ վիճակ պահել: 1914-ի Օգոստոսին արդեն, զորահաւաքի պատրուակով, հայ հոգեւորականները համոզել էին զեյթունցիներին հպատակուել կառավարության հրահանգներին: Նոյնը տեղի էր ունեցել նաեւ 1914-ի Դեկտեմբերին, երբ հրաման էր տրուել զենքերը յանձնել:

Այնուամենայնիւ, բռնությունները աւելի էին սաստկանում: Ոստիկանները հայ աղջիկներին անպատուում էին, տները թալանում: 25 հայ երիտասարդներ Զեյթունի հայ բնակչութեանը ոստիկանների ոտնձգութիւններից պաշտպանելու համար, զենք վերցրած յարձակման անցան: Արիւնալի բախումներ տեղի ունեցան: Կառավարութիւնը Հալէպից 5000-անոց զօրք ուղարկելով, պաշարեց Զեյթունը, պահանջեց յանձնել այդ 25 երիտասարդներին եւ հեռանալ շրջանից:

Զեյթունցի կին

19-րդ դարի Զեյթունցու տարագ

Տեղահանութիւնը սկսեց 1915-ի Ապրիլ 8-ին: Զյէթունի ամբողջ հայութիւնը, երկու կարաւաններով դէպի անապատները քշուեց եւ բնաջնջուեց, իսկ Բալկաններից փախած թուրքերը արդէն սպասում էին հայերի թողած տները գրաւելու եւ տեղաւորուելու:

Զեյթունցի քաջեր – վերապրող բեկորներ

ՎԱՆՈՒՄ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ Ե ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

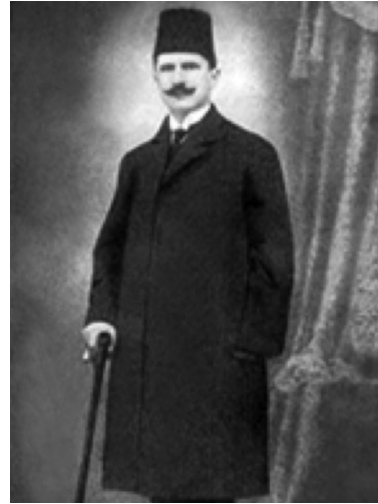
Վանայ Լիճ, Սիփան սար եւ Ախթամար

1915—ի առաջին ամիսներին խստացած հալածանքների հետեւանքով Վասպուրականի հայութիւնը խումբ առ խումբ գալիս էր Վան քաղաքում ապաստան գտնելու: Շրջանի Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարները՝ Արամ Մանուկեան, Իշխան եւ Ա. Վռամեան (որը օսմանեան խորհրդարանի ներկայացուցիչ էր ընտրուել Վանից) կապի մէջ էին կառավարութեան հետ: Վասպուրականի նահանգապետ Թահսին Փաշան բարեացակամ վերաբերում ունէր հայերի նկատմամբ: Ուրեմն, յոյս կար, որ Վանի հայութիւնը պիտի յաջողէր պատերազմական օրերը համեմատաբար խաղաղ կերպով անցկացնել:

1915—ի Մարտին, սակայն, Թահսին Փաշան յետ կանչուեց եւ Վասպուրականի նոր նահանգապետ նշանակուեց Ջեդէթը, որ Էնվերի քեռայրն էր:

Թախին Փաշա,
Վանի նահանգապետ 1913–14

Ջեդեթ Բեյ
Վանի նահանգապետ, 1915

Ջեդեթը Վասպուրականի բնակչությունից պահանջում էր անմիջապես կառավարության յանձնել դրամ, հագուստ, ուտելիք եւ 4000 զինուոր՝ թրքական բանակի համար: Հրամանը չկատարելու պարագայում, սպառնում էր Վանի հայությանը կոտորել: Ապրիլի սկզբին, Ջեդեթը սպանել տուեց Իշխանին եւ ձերբակալեց Վռամեանին: Իսկ Արամ Մանուկեանը յաջողեց ազատուել ձերբակալությունից եւ ստանձնեց ժողովրդի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը:

Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավար
Արամ Մանուկեան

Կազմուեց Զինուորական Մարմին, Կայծակ Առաքելի, Պուկարացի Գրիգորի եւ Արմենակ Եկարեանի (այս մէկը արմենական, ռամկավար) մասնակցութեամբ:

Ապրիլի 20-ին թուրքերը գերի են վերցնում Վան մուտք գործել փորձող մի խումբ կանանց եւ կրակ են բացում նրանց օգութեան եկող հայերի դէմ: Հրաձգութիւնը սկսում է հայկական թաղերում եւ հայերը ինքնապաշտպանութեան են դիմում:

Վանի ինքնապաշտպանությունը

Կռիւր տեսում է ամբողջ մի ամիս: Արամ Մանուկեանը դառնում է ինքնապաշտպանութեան ոգին ու ղեկավարը: Մայիսի 19-ին Վան է մտնում հայկական կամաւորական առաջին խումբը, յետոյ երկրորդը: Յաջորդ առաւօտ, վերջապէս Վան է ժամանում ռուսական զօրաբաժինը: Թուրքերը փախուստի են դիմում, ձանապարհին կոտորելով շրջակայ գիւղերի հայ բնակիչներին: Վանը ազատագրում է: Ռուս հրամանատարի հաւանութեամբ, նահանգապետ է նշանակւում Արամ Մանուկեանը:

Հայ կամաւորական խումբը Վան է մտնում

Վանի ազատութիւնը 70 օր է տեսւում միայն: Ռուսական բանակը անսպասելիօրէն նահանջի հրաման է ստանում: Իսկ Վանի շրջաններից 200,000 հայեր կոտորածից խուսափելու համար, ռուս զօրքի յետեւից գաղթի սոսկալի ձամբան են բռնում:

Վասպուրականի գաղթականներ էջմիածնում, 1915

Հայաստանում, Աշտարակի շրջանի մեջ կառուցուած է Վանի հերոսամարտին նուիրուած յուշարձան, որ արծուի մէկ թեւն է ներկայացնում: Ասում են թէ արծուի միւս թեւը պիտի կառուցուի այն ժամանակ երբ Վանը ազատագրուի:

Վանի հերոսամարտի յուշարձանը Աշտարակ, Հայաստան

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀ

Հին անունով Տարօնի Աշխարհ կոչուող շրջանը իր մէջ էր առնում Մուշը, Սասունը, Բաղէշը եւ Սղերդը: Այս շրջանի եւ մանաւանդ Մշոյ Դաշտի մէջ էր կենտրոնացած հայ յեղափոխական գործունէութեան մէկ կարեւոր բաժինը: Ի հարկէ, Սասունի պարագայում կառավարութիւնը էլ աւելի զգոյշ էր, որովհետեւ սասունցիները, որոնք արդէն իսկ ինքնապաշտպանութեան էին պատրաստում, կարող էին ընդհանուր ապստամբութեան դիմել:

Մուշ քաղաքի համայնապատկերը

Տարօնի միւս շրջաններում, 1915-ի Փետրուարից ի վեր սկսել էր տեղահանութիւնը: Այս պայմաններում, հայ ղեկավարութիւնը որոշեց Տարօնի եւ Սասունի մէջ ինքնապաշտպանութեան դիմել: Ընդհարումները տեւեցին 1915-ի Մարտից մինչեւ Օգոստոս. իսկ շրջանի քուրդերն ու կառավարութեան կողմից ուղարկուած չեթէները անդադար յարձակումներով թալանում ու կոտորում էին շրջանի հայութեանը: Հայ յեղափոխական գործիչ Ռուբէնը (Տէր-Մինասեան) եւ միւս ղեկավարները դիմադրութիւններ կազմակերպելով փորձում էին ժամանակ շահել՝ յուսալով, որ ռուսական զօրքերը օգնութեան կը հասնեն: Բայց ռուս զօրքերը Մուշի ուղղութեամբ յառաջանալ սկսեցին այն ժամանակ միայն, երբ կոտորածները արդէն աւարտուել էին: Շրջանը թալանով ու կոտորածներով թուլացնելուց յետոյ, թուրքերը Մշոյ Դաշտը եւ Մուշ քաղաքը դատարկեցին հայերից եւ դէպի Սասուն ուղղուեցին:

Ռուբեն Տեր-Մինասեան

Կոտորածներից ազատուած հայեր եւ Մուշի դիմադրական վերջին կռիւներում ողջ մնացած մարտիկները Սասուն հասան եւ կռուողների ու ժողովրդի հետ Անդոկի բերդը քաշուեցին, սակայն դիմադրութիւնը երկար չտեւեց: Այլեւս ո՛չ ուտելիք էր մնացել եւ ո՛չ էլ՝ զինամթերք: Օգոստոսի 5-ին, թրքական բանակը գրաւեց Անդոկը եւ կոտորեց այնտեղ ապաստանողներին:

Անդոկի բերդի սպանդից ազատուած կռուողներ
Մանազկերտի լեռներում

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱԽԻՍԱՐ

Շապին Գարահիսարից վերջերս վերցուած լուսանկարում երեւում է բերդը՝
ուր ապաստանել էին 5000 հայեր

Շապին Գարահիսարի հայութիւնը ընդառաջելով կառավարութեան զօրակոչին 400 զինուոր էր տուել: Բայց այդ զինուորները բանակում բրտութիւնների ենթարկուելով, հասկացել էին կառավարութեան նպատակը եւ փախել հասել էին Շապին Գարահիսար: Իսկ այդ շրջանում արդէն զանգուածային ձերբակալութիւններ էին կատարում: 1915-ի Մայիսին, կառավարութիւնը ձերբակալեց քաղաքի երեւելիներին եւ ժողովրդի աչքերի առջեւ կացնահարելով կամ հրացանազարկով մորթեց նրանց:

1915-ի Յունիսի 2-ին, հայ ղեկավարները որոշեցին ժողովրդի հետ Գարահիսարի բերդը բարձրանալ եւ պաշտպանուել՝ յուսալով, որ ռուսական զօրքը պիտի հասնէր եւ զօրքի մէջ պիտի լինէր Շապին Գարահիսարի զաւակ՝ Անդրանիկը: Բերդում ապաստանել էին աւելի քան 5000 հայեր, որոնցից միայն 150-ը կոռուղներ էին: Հսկայ աշխատանք էր պահանջում ո՛չ միայն նրանց պաշտպանելու, այլ նաեւ պարէն, ջուր եւ այլ պէտքերը հոգալու համար: Այդուհանդերձ, բարձր էր բոլորի տրամադրութիւնը: Ղուկաս Տէօվլեթեանը (Ղուկաս Աղբար) ղեկավարում էր պաշտպանութեան գործը՝ օգնական ունենալով Վահան Հիւսիսեանին:

Ղուկաս Աղբար

Վահան Զիսիսեան

Անդադար յարձակումներից եւ բերդի մէջ ապրելու դժուարութիւններից թուլացած մարտիկները կարողացան քաջութեամբ յետ մղել նաեւ թուրքերի 5–6 հազարանոց զօրքի վերջին մեծ յարձակումը Յունիսի 20–ին:

Սակայն, այն ինչ չկարողացաւ անել թուրքը, արեց սովը բերդի մէջ: Կացութիւնը անտանելի էր: Երեսակայեցէք, ինչպէ՛ս պիտի կարողանային դիմանալ 5000 մարդ, 26 օր՝ ամբողջովին խզուած դրսի աշխարհից եւ թուրքական բանակի կողմից շրջապատուած: Որոշուեց անձնատուր լինել, իսկ կռուողները բերդից պիտի իջնէին եւ կռուելով նահատակուէին:

Յունիսի 28–ին բերդի վրայ բարձրացաւ անձնատուութեան դրօշակը: Իսկ թուրքը յաղթական բերդ մտաւ՝ մնացեալ տարեցներին, հիւանդներին, անկարողներին, կանանց ու երեխաներին կոտորելու:

Շապին Գրահիսարի հերոսական պաշտպանութեան մասին գրել է Արեւմտահայ գրող՝ Արամ Հայկազը, որ ինքն էլ, 15 տարեկան պատանի, մասնակցել է այդ կռիւներին: Նա ասում է «Մեր պատմութեան մէջ պարտութեանց փառքեր շատ կան: Հատ մըն ալ Գարահիսարը»:

Արամ Հայկազ

ՄՈՒՍԱԼԵՈՑԻՆԵՐԻ ԴԻՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ Է ՏԱՆՈՒՄ

Մուսալեռը հեռուից

Մուսա Լեռան լանջին գտնուող Սուեդիայի շրջանի 6 հայաբնակ գիւղերում արդէն զանազան կողմերից աքսորի ու կոտորածների ահաւոր լուրեր էին հասնում: Զէյթունի տարագրութիւնը եւ կատարուած վայրագութիւնները ցոյց էին տալիս, թէ թրքական կառավարութիւնը ինչ նպատակ էր հետապնդում: Տեղի յեղափոխականները եւ Վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեանը փորձում էին համոզել ժողովրդին՝ Մուսալեռ բարձրանալ եւ պաշտպանուել:

Այնուամենայնիւ, Սուեդիայի բնակիչների մի մասը, հաւատալով թուրքերի խոստումներին, թէ տեղահանութիւնը ժամանակաւոր է , աքսորի ճամբան բռնեց: Մնացեալը, շուրջ 4200 հոգի, 1915–ի Յուլիսի 31–ին, Մուսա Լեռ բարձրացաւ եւ 53 օր քաջաբար կռուեց, անդադար յետ մղելով թուրքերի յարձակումները:

Մուսալեռցիները լեռն են բարձրանում

Մովսես Տէր-Գալուստեանը ղեկավարում էր Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութիւնը:

Մովսես Տէր-Գալուստեան

Վերապատուելի Տիգրան Անդրեասեան

Կազմակերպուած էր պատանեկան խումբ, որ հրահանգները դիրքից դիրք փոխանցելու վտանգաւոր պարտականութիւնն էր կատարում: 12–16 տարեկան այդ քաջ պատանիները լեռներն էին մագլցում՝ լուրեր տեղ հասցնելու համար: Այդ օրերին ո՛չ ձայնասփիւռ կար եւ ո՛չ էլ հեռախօս: Պատանիները այդ դերն էին կատարում՝ թուրք բանակի գնդակների տակ իրենց կեանքը վտանգելով:

Մուսալեռցի կռուողներ

Եւ վերջապէս, հերոսական պաշտպանութիւնը իր արդիւնքին հասաւ: Միջերկրական ծովով անցնող ֆրանսիական մի ռազմանաւ լեռան վրայ ապաստանած հայերին առաւ եւ դէպի Եգիպտոս, դէպի ազատութիւն փոխադրեց:

Գիշէն անունով ֆրանսիական նաւը, որ Մուսա Լեռ ապաստանած հայերին դէպի ազատութիւն փոխադրեց

Աւստրիացի հրեայ գրող Ֆրանց Վերֆելը, ներշնչուած հայերի այս հերոսական պայքարից, գրի է առել «Մուսա Լեռան քառասուն օրերը» յայտնի վէպը, որ Հայոց Ցեղասպանութեան գրականութեան յաջողուած կտորներից մէկն է:

ՈՒՐՖԱՅԻ ՔԱՋԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՄ ԵՆ ԾԱՌԱՆՈՒՄ

Ուրֆայի համապատկերը (նկարը հրատարակուած է 1918, ՅուԼիսի National Geographic ամսագրի «Թուրքի կրունկի տակ» յօդուածում)

1915 թուականի Ապրիլից ի վեր, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ծայր առած զանգուածային ձերբակալութիւնների, սպանութիւնների եւ տեղահանութիւնների մասին լուրեր էին հասնում Ուրֆայի հայութեանը: Զէյթունից հասնող առաջին գաղթականները ահաւոր բաներ էին պատմում:

Յունիսի 8-ին ձերբակալութիւնները սկսուեցին Ուրֆայում: Հայ բանտարկեալներին մի քանի օր Ուրֆայում պահելուց յետոյ, նրանց դէպի Ռազգա կամ Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) ճամբեցին, բայց տեղ չհասած բոլորին էլ կոտորեցին: Օգոստոսի սկիզբներին թուրք զինուորները եւ չեթները յարձակուեցին 1500 հայ զինաթափուած զինուորների վրայ եւ կոտորեցին նրանց:

Ինքնապաշտպանութեան դիմելուց եւ պատուով մեռնելուց բացի, ուրիշ ելք չէր մնացել:

Ուրֆայի հերոսամարտը սկսեց Սեպտեմբերի 29-ին, քաղաքի զոյգ եկեղեցիների զանգերի դողանջով: Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանը ղեկավարում էր ինքնապաշտպանութիւնը:

Մկրտիչ Եօթնդբայրեան

Հայ կտրիճները առաջին հերթին գրաւել էին քաղաքի պահակատունը եւ մեծ թուով զէնքերի տիրանալով, դիրք էին բռնել հայկական թաղերում: Մեծ քաջութեան ու զոհաբերութեան գնով հնարաւոր էր դարձել քաղաքի վրայ յարձակում գործող թուրք բանակի թնդանօթներից պաշտպանուել: Ուրֆայի ինքնապաշտպանական կոչինէրին մասնակցում էին նաեւ կանայք՝ Մաիամ Զիլինգիրեանի ղեկավարութեամբ:

Մարիամ Զիլինգիրեան

Կռիւր տեսեց մինչեւ Հոկտեմբերի 20-ը: Իսկ մինչ այդ, թուրքական բանակին անդադար նոր ուժեր էին աւելանում, իսկ հայերի դիմադրական ուժը հետզհետէ նուազում էր: Հոկտեմբերի 20-ից 23-ը մէկ առ մէկ ընկնում են հայկական դիրքերը:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան նկարագրութիւնը տուել է նաեւ դանիացի միսիոնարուհի Քարէն Եփփէն, որի կատարած բարեգործութիւնների յիշատակին Հալէպում «Քարէն Եփփէ»ի անուան ձեմարան է հիմնուել:

Քարէն Եփփէ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՒՆԵՐԻ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ԴԱՏԵՆՔ

Մտածենք Զեյթունի, Վանի, Տարօն Աշխարհի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա Լեռան եւ Ուրֆայի ինքնապաշտպանական կոիւնների մասին: Արդեօք նկարագրուած պայմաններում հնարաւոր կլինէր աւելին անել: Եթէ դրսից օգնութիւն հասնէր, եթէ հնարաւոր լինէր զէնք ու պարէն հասցնել կռուողներին, եթէ կոտորածների լուրերը տարածուէին ամբողջ աշխարհով եւ ճնշում գործադրուէր թուրքական կառավարութեան վրայ՝ պաշարումն ու ջարդը դադարեցնելու: Այս բոլորը արդեօք կը կարողանային փոխել կացութիւնը: Կայ նաեւ մի այլ պարագայ: Եթէ հայերը բոլորովին զէնքի չդիմէին, կացութիւնը կը փոխուէր արդեօք:

Որքան աւելի խորանանք, այնքան աւելի պարզ է դառնում ցեղասպանութեան անխուսափելի լինելը: Իսկ **ինքնապաշտպանութեան կոիւնները մեր պատմութեան մէջ կը մնան իբրեւ հայ ժողովրդի ամենից խօսուն պոռթկումները անարդարութեան դէմ:**

Եւ այսպէս, արեւմտահայութիւնը, թուրքին թողնելով իր տունը, ունեցուածքը հարստութիւնը, հայրենի հողը եւ նրա վրայ կառուցած դարերի իր մշակութային ժառանգութիւնը, տեղահանուեց, սպանդի ենթարկուեց եւ նրա մնացորդացը աշխարհի չորս կողմը ցրուելով՝ Սփիւռք դարձաւ: Ապրեց հայրենի կարօտը իր հոգու, իր գրականութեան, իր արուեստի, իր երգերի մէջ: «Առաջ Մասիս Սարը մերն էր» մէկն է այդ երգերից:

Առաջ Մասիս սարը մերն էր

Հայաստանից մեզ հանում են,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ,
Մայրը որդուց բաժանում են,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

Ես յիշում եմ այն օրերը,
Պապս լծում էր արօրը,
Ու վարում էր դաշտն ու ձորը,
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

Ռ'ր է Մուշը, ռ'ր է Վանը,
Ռ'ր է հայոց Արտահանը,
Ռ'ր է հայոց դաշտն ու ձորը
Խօսէք Հայաստանի լեռներ:

Ասէք լեռներ, խօսէք լեռներ
Առաջ Մասիս սարը մերն էր:

ԱՌԱՋ ՄԱՍԻՍ ՍԱՐԸ ՄԵՐՆ ԷՐ
ARACH MASEES SARUH MERN ER

Transcribed By Ara Dinkjian

Հայ-աս-տանից մեզ հա-նում ե---ն, Խո-սէք Հայ-աս-տա-նի լեռ-ներ,
Hay-as-da-neetz mez ha-noom e----n, Kho-sek Hay-as-da-nee ler-ner,

Մայ-րու որ-դուց բա-ժա-նում են, Խո-սէք Հայ-աս-տա-նի լեռ-ներ:
May-ruh vor-tootz pa-zha-noom en, Kho-sek Hay-as-da-nee ler-ner.

Ա-սէք լեռ-ներ, Խո-սէք լեռ-ներ Ա-ռաջ Մա-սիս սա-րը մերն էր:
A-sek ler-ner, kho-sek ler-ner A-rach Ma-sees sa-ruh mern er.

Ա-սէք լեռ-ներ, Խո-սէք լեռ-ներ Ա-ռաջ Մա-սիս սա-րը մերն էր:
A-sek ler-ner, kho-sek ler-ner A-rach Ma-sees sa-ruh mern er.

«Առաջ Մասիս սարը մերն էր» երգի նոտաները

Դասաձրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Յոթերորդ _____ Միաուր թիւ _____ Տեսողութիւն _____

Նպատակ (Objective) – Դասաւանդումի աւարտին, աշակերտը պիտի կարողացած լինի ըմբռնել, թէ ինչ դէպքեր նախորդեցին 1915–ի ցեղասպանութեանը, ինչու օգտագործուեց պատերազմը իբրեւ առիթ, ինչ փուլերով կատարուեց ցեղասպանութիւնը եւ ինչու այդ փուլերով: Պիտի որոշ գաղափար ունենայ ինքնապաշտպանութեան կոիւնքի մասին եւ թէ դրանք ինչ արդիւնք ունեցան: Աշակերտը պիտի կարողանայ հայ համայնքների բնաջնջման վերաբերող դէպքերի եւ օսմանեան կառավարութեան ընձեռած միջոցների ու մեթոդների ժամանակագրական կարգը ճշտել, այսինքն՝ հասկանալ պատմութեան ժամանակագրական բնոյթը:

Նիւթեր (Materials)

1. «Հայոց ցեղասպանութիւնը» դասանիւթը
2. Վարժութեան թերթիկ (արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն տարբերակներով)
3. Մուշեղ Իշխանի «Սարսափի գիշեր» հատուածը

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Նախքան դասը սկսելը Ուսուցիչը հարցնում է, թէ աշակերտները ինչ գիտեն Հայոց ցեղասպանութեան մասին, ո՞ր են լսել կամ կարդացել, ընտանիքի մէջ վերապրող ունեցնէ են, անցեալ տարուայ սովորածներից ինչ են յիշում.

Եթէ ուսուցիչը հնարաւորութիւն ունի powerpoint presentation կատարելու, դասարանում կը ցուցադրի Հայոց ցեղասպանութեան մասին խօսող զանազան կայքէջերից առնուած մի քանի էջեր:

Ապա ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ ինչո՞ւ հայերը չկարողացան պաշտպանուել քանի որ ֆիդայական խմբեր ունէին: «Ուրեմն, տեսնենք, թէ ինչպէս եղաւ, եւ ինչու շատ քիչ վայրերում հայերը կարողացան դիմադրել»:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence)

ա. Ուսուցիչը առաջնորդում է «Հայոց ցեղասպանութիւնը» դասանիւթի ընթերցումը դասարանում: «Փոփ քորն» մեթոդով բարձրաձայն ընթերցումը կարող է օգտակար լինել. այսպէս՝ ուսուցիչը սկսում է կարդալ. մի քանի տող կարդալուց յետոյ, մի աշակերտի անուն է կանչում եւ աշակերտը շարունակում է կարդալ. ապա՝ աշակերտը մի այլ աշակերտի անուն է տալիս եւ այդ աշակերտն է շարունակում. այսպէս՝ մինչեւ ընթերցումի աւարտը:

բ. Դասարանը սկսում է քննարկել կարդացած նիւթը եւ ուսուցիչը քննարկումը առաջնորդում է այնպիսի ուղղութեամբ, որ աւարտին աշակերտները վերը նշուած հարցերի պատասխանը ունենան:

Անհատական աշխատանք (Independent Practice) – Մուշեղ Իշխանի «Սարսափի գիշեր» հատուածի դասաւանդումից յետոյ, աշակերտները պարտականութիւն են ստանձնում գրել իրենց տպաւորութիւնը կամ հատուածի ամփոփումը:

Յաւելեալ աշխատանք (Supplemental activities)

ա. Աշակերտները կարող են իրենք իրենց Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում պատկերացնել եւ նամակներ գրել տարբեր երկրների իշխանութիւններին, բացատրել իրավիճակը եւ նրանցից օգնութիւն յայցել:

բ. Աշակերտները նամակ են գրում քաղաքային գրադարաններին եւ առաջարկում են հայ ժողովրդի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին գրքեր գնել գրադարանի համար: Կամ՝ դրամ հաւաքելով մէկ գիրք են գնում եւ դասարանի կողմից նուիրում են տուեալ գրադարանին:

(Այս աշխատանքը յարմար է Սփիւռքի կրթօճախների համար, որովհետեւ տեղական գրադարանները շատ նիւթեր չունեն Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Այնուամենայնիւ, այս աշխատանքը կիրառելի է նաեւ Հայաստանում, ուր Երեւանից դուրս գտնուող դպրոցների գրադարանները այնքան էլ հարուստ չեն նման նիւթերով:)

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – «Վարժութիւն»ը, ընթերցանութեան եւ քննարկման մասնակցութիւնը, նամակները:

Վարժութիւն

Դէպքերը պատմութեան մէջ տեղի կ'ունենան մէկը միւսին ետեւէն: Այս վարժութեան մէջ թիւ 2, 4, 5, 7, 9, եւ 10 պարբերութիւնները լրացուցէ՛ք այնպէս որ դէպքերու ժամանակագրութիւնը պահուած ըլլայ 1-11:

1. Սուլթան Ապտիլ Համիտ անտեսեց հայերու եւ եւրոպական պետութիւններու կողմէ կատարուած դիմումները եւ հայերը պատժելու ելաւ:

2. _____

3. Երիտասարդ Թուրքերու կամ Իթթիհատ Վէ Թերեքքի կուսակցութեան յեղաշրջումը 1908-ին եւ հաւասարութեան եւ արդարութեան խոստումները մեծ յոյս ներշնչեցին հայ ժողովուրդին:

4. _____

5. _____

6. 1915-ի Փետրուարին հրաման տրուեցաւ հայ զինուորները զինաթափման ենթարկել:

7. _____

8. Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութիւնը զինաթափուեցաւ: Հայերը պէտք է յանձնէին իրենց զէնքերը: Բոլորը պիտի ենթարկուէին հրամանին, եթէ ոչ չարչարանք եւ մահ կը սպասէր զոհին:

9. _____

10. _____

11. Տեղահանուած հայ գաղթականներուն վերջին կայաններէն մէկ Տէր-Էլ-Ջօրն էր, որ Սուրիոյ անապատին մէջ կը գտնուի:

Վարժութիւն

Դէպքերը պատմութեան մէջ տեղի են ունենում մէկը միւսի ետեւից: Այս վարժութեան մէջ թիւ 2, 4, 5, 7, 9, եւ 10 պարբերութիւնները լրացրէ՛ք այնպէս որ դէպքերի ժամանակագրութիւնը պահուած լինի 1-11:

1. Սուլթան Աբդուլ Համիդը անտեսեց հայերի եւ եւրոպական պետութիւնների կողմից կատարուած դիմումները եւ հայերին պատժելու ելաւ:

2. _____

3. Երիտասարդ Թուրքերի կամ Իթթիհադ Վէ Թերեքքի կուսակցութեան յեղաշրջումը 1908-ին եւ հաւասարութեան եւ արդարութեան խոստումները մեծ յոյս ներշնչեցին հայ ժողովրդին:

4. _____

5. _____

6. 1915–ի Փետրուարին հրաման տրուեց հայ զինուորներին զինաթափման ենթարկել:

7. _____

8. Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութիւնը զինաթափուեց: Հայերը պէտք է իրենց զէնքերը յանձնէին: Բոլորը պիտի ենթարկուէին հրամանին, եթէ ոչ, զոհին չարչարանք եւ մահ էր սպասում:

9. _____

10. _____

11. Տեղահանուած հայ գաղթականների վերջին կայաններից մէկը Դեր-Էլ-Զօրն էր, որ այսօր Սիրիայի անապատում է գտնւում:

Հարուած «Մնաս բարով մանկութիւն» յուշագրութենէն

Սուգ է մեր տան մէջ: Արցունք կայ ամենուն աչքին խորը, բառերը կ'արտասանուին հատ–հատ եւ կիսաձայն, ինչպէս եկեղեցին: Ամենէն խոր սուգը պատած է սակայն իմ հոգիս: Հայրիկին հետ եւ կորսնցուցի նաեւ իմ էջս, իմ ընկերս, մտերիմս, ուրախութիւնս:

— Էջը անօթի էր, դեռ ուտելիք չէի տուած,— կը հեկեկամ բարձրաձայն:

— Նայէ՛,— կ'ըսէ մայրս,— խելքդ գլուխդ հաւաքէ՛, դուն այլևս չօջուիս չես, դուն մեր տունին այր մարդն ես...

Իսկապէս ես եմ միակ այր մարդը: Եղբայրս հաշուի չ'առնուիր, մատ մը տղայ է տակաւին եւ տակը կ'աղտոտէ: Մնացեալները կին են. մեծ–մայրիկը, հաճի մաման, մայրիկը, քոյրիկը: Մեզի միացած է ջարդերէն հրաշքով ազատած հօրաքրոջս աղջիկը եւ դարձած նոր քոյրիկ:

Գիշերը նոր ամրութիւններ կը դիզենք փողոցի դրան ետեւ եւ ճրագը կը մարենք կանուխէն: Հայկական թաղը գերեզմանատուն է կարծես. ամառութիւն, լռութիւն...

Եւ ահա սրտաճմլիկ ճիչեր կը լսուին գիշերուան խորէն: Մէկը օգնութեան կը կանչէ խելագարի պէս: Կնոջ ձայն է, կասկած չի վերցնէր: Մարմինս փուշ–փուշ կ'ըլլայ անկողնիս մէջ:

— Յիսուս–Քրիստոս, ջարդը սկսաւ,— կը բացագանչէ մայրիկը:

— Փախի՛նք,— կ'ըսեմ մեքենաբար: Տան էրիկ մարդը այժմ ես եմ, բայց վախէս փորս կը սկսի ցաւիլ: Սուր է. ոչ մէկուն դէմքը կը տեսնեմ: Ճիչը քանի մը անգամ կը կրկնուի, յետոյ ամէն ինչ կ'ընկղմի խոր լռութեան մէջ: Չենք քնանար մինչեւ առաւօտ եւ վայրկեանէ վայրկեան կը սպասենք, որ խորտակեն նաեւ մեր դուռը:

Երբ լոյսը կը բացուի եւ փողոցը իր սովորական երեւոյթը կը ստանայ, մայրիկը սիրտ կ'ընէ դուրս ելլելու: Եօթը բերան ենք, հացի պէտք ունինք: Վերջապէս վերադարձին հաճի մամային ականջին կը փսփսայ.

— Երէկ գիշեր պոռացողը Գալուստենց հարսն է եղեր: Թուրք զինուոր մը տուներնին մտեր եւ փորձեր է պատուին դալի: Յոյները ուշանան նէ դեռ շատ բաներ պիտի գան գլուխնուս:

«Փորձեր են պատուին դալի» բառերը կը լսեմ բայց չեմ հասկնար անոնց բուն իմաստը: Ինչպէ՛ս կը դալն մէկուն պատուին: Մտքիս մէջ վեր ու վար կը դնեմ մայրիկին խօսքը, կը մօտեցնեմ ջարդին, դանակին, ծեծին եւ չեմ կրնար լուծել: Ի վերջոյ կը դիմեմ իրեն:

— Գալուստենց հարսին ի՞նչ ըրեր են:

— Բան չկայ, ատ ալ մի հասկնար,— կը ջղայնանայ մայրիկը:

— Ի՞նչ ըսել է «պատուին դպեր է»,— կը յամառիմ ես:

— Տէր Աստուած, աս ինչ հետաքրքիր տղայ է,— կ'ըսէ մայրիկը եւ իբր թէ կը բացատրէ,— այսինքն գէշութիւն ուզեր են ընել:

Խնդիրը լրիւ չի պարզուիր անշուշտ մանուկի հասկացողութեանս մէջ, սակայն «գէշութիւնը» շատ բան կը փրկէ: Այս կամ այն ձեւով թուրքին ըրածը միշտ գէշութիւն է: Ամենէն մեծ գէշութիւնը ջարդն է:

Անձկալից սպասումի քանի՞ օր կը տեւէ. քանի՞ շաբաթ գիշերները մեզի համար կը դառնան ահաւոր մղձաւանջ՝ չեմ կրնար ըսել: Կը յիշեմ սակայն որ իրիկուն մը քոյրիկս սկսաւ բարձրաձայն լալ և հաց ուզել: Բոլորս ալ անօթի էինք, բայց կը լռէինք թուքերնիս կլլելով: Մայրիկը քողածածկ դուրս կ'ելլէր երբեմն եւ մեզի կտոր մը հաց կը բերէր՝ չեմ գիտեր ինչպէս եւ ուրտեղէն: Այդ օրը չէր համարձակած փողոց ելլել: Ընդհատ–ընդհատ զէնքի ձայներ կը լսուէին:

Քրոջս լացը կը սաստկանար եւ կը վարակէր նաեւ զիս ու եղբայրս: Այդ պահուն է որ յանկարծ մայրիկը դարձաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Այս գիշեր գիտէ՞ք, Կաղանդ է: Եթէ ձայներնիդ կտրէք ու բարի կենաք՝ Կաղանդ Պապան մեզ ալ կը յիշէ եւ այցելութեան կու գայ, Կաղանդ կը տօնենք:

Սենեակին մէջ իսկոյն լռութիւն տիրեց: Ոչ ես, ոչ ալ քոյրիկս լրիւ կ'ըմբռնէինք Կաղանդին նշանակութիւնը, բայց մայրիկին յայտարարութիւնը կախարդական տպաւորութիւն գործեց մեր վրայ: Կաղանդը աղուոր, բարի, հրաշալի բան մը ըլլալու էր: Լսած էինք Կաղանդ Պապայի բերած նուէրներուն եւ տեսակ–տեսակ ուտելիքներուն մասին: Ինծի թուեցաւ թէ մեր սենեակը մէկ անգամէն պիտի լուսաւորէր եւ մեր առջև պիտի բացուէր փառաւոր սեղան մը:

Նստեցանք գետինը ծալապատիկ, քով–քովի եւ սպասեցինք շունչերնիս բռնած:

Մայրիկը անկիւնէ մը մոմ մը հանեց, վառեց, ամրացուց շիշի մը բերանը եւ դրաւ դողդղացող մեր ծունկերուն միջև: Յետոյ բերաւ ափ մը լէպլէպի, յաղթական շարժումով մը թափեց մեր առջեւ ու աւելցուց.

— Տեսէք, Կաղանդը ձեզի ինչ համով բան կը բերէ, կերէք եւ աղօթեցէք:

Լէպլէպիներու բաժանումը ես կատարեցի քրոջս, եղբօրս եւ իմ միջեւ՝ հատիկ–հատիկ համրելով: Ոչ մէկ հատ աւելի, ոչ մէկ հատ պակաս: Բայց համրուած բան մը ի՞նչ կը դիմանայ: Ձեռքերնիս տեսաւ, բերաննիս չտեսաւ. մէկ վայրկեանի մէջ կերանք լմնցուցինք: Սպասեցինք քիչ մը, յուսալով որ ետեւէն ուրիշ աղուոր բաներ ալ կու գան. ի գո՛ր: Մոմի տկար լոյսին տակ մայրիկին դէմքը շատ տխուր երեւոյթ մը առած էր:

Պահ մը լուռ ու մունջ դիտեցինք մոմին երերացող եւ ցուրտ բոցը, ապա լսուեցաւ քրոջս լալկան ձայնը, որ կ'ըսէր.

— Սուտ է, կը խաբէք, ասիկա Կաղանդ չէ. մէկ մոմով Կաղանդ չի գար:

— Ասիկա սուտ Կաղանդ է,— ձայնակցեցայ ես, մէկ-երկու լէպլէպիով Կաղանդ չի գար:

Մայրիկը ձայն չհանեց. կարծեմ աչքերը կը սրբէր, արցունքները մեզմէ պահելու համար: Հաճի մաման է որ քաջութիւնը ունեցաւ պատասխանելու:

— Ի՞նչ ընենք, Կաղանդ Պապան մեր տան ճամբան մոռցեր է...

Այդ վայրկեանին ուժգին հարուածներով սկսան մեր դուռը ծեծել: Քոյրս ոտքի ցատկեց բացագանչելով. «Կաղանդ Պապան է»: Մայրիկը խենթի պէս առաջ նետուեցաւ եւ մոմը մարեց: Իր շարժումէն հասկցանք, թէ սարսափելի վտանգ մը կար մեր դրան առջեւ: «Յիսուս-Քրիստոս», — շշնջեց մեծ մայրիկը: Այդքան. անկէ ետք չհասկցայ, թէ ինչ եղաւ: Ո՞ր է մայրիկը, ի՞նչ կ'ընէր հաճի մաման: Մութը այնքան զօրաւոր էր, որ մէկուն աչքին մէջ մատդ կոխէիր՝ չէր տեսներ: Վախէս կը դողայի եւ ակռաներս իրար կը զարնուէին: Դուրսէն թրքերէն հայիոյանքի բարձրաձայն խօսքեր կը հասնէին ականջիս:

Մեր դուռը դիւրին-դիւրին չէր բացուեր: Դրան ետևը դրած էինք խոշորկէկ սնտուկը եւ հաստ գերան մը: Քանի մը անգամ լսեցի իրարու զարնուող երկաթներու ձայներ եւ դուռին զարնուող ուժգին հարուածներ: Շունչս բռնած՝ մտքէս կ'աղօթէի որ Աստուած պաշտպանէ մեր դուռը: Իսկապէս ալ այդ գիշեր ան անխորտակելի մնաց: Ի վերջոյ թուրքերը հեռացան...

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Սարսափի գիշեր»

Դասաձրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Եօթերորդ _____ Միաուր թիվ _____ Տեսողություն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտները պիտի կարողանան կարդալ Մուշեղ Իշխանի «Սարսափի գիշեր»ը եւ խմբերի բաժանուած քննարկել, թէ ինչպէս կարող է այս հատուածը օրինակ ծառայել պատկերացնելու համար ցեղասպանութեան ընթացքը՝ ընտանիք միաւորի կործանումով սկսած: Աշակերտները հատուածը կը վերլուծեն որպէս մէկը նման դէպքերից, որոնք հայ ժողովրդին այդպիսի անօգնական վիճակի մատնեցին եւ իրենց ազդեցութիւնը թողեցին նաեւ յաջորդ սերունդների վրայ: Աշակերտները իրենց խմբերում մտորելով կը պատկերացնեն թէ ինչ կարող էր պատահած լինել այդ դէպքից մի օր առաջ եւ ինչ է պատահելու յետոյ այդ ընտանիքին եւ յատկապէս փոքրիկ տղային եւ կը բեմադրեն սենարը:

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ եթէ աշակերտների բնականոն կեանքում յանկարծ մի վատ բան պատահէր եւ նրանք իրենց հարազատին կամ հարազատներին կորցնէին եւ իրենք նոր պատասխանատուութիւնների բեռն տակ գտնուէին, ուր արագ կողմնորոշուել եւ որոշումներ կայացնել էր պէտք, երբ այդ որոշումներից էր կախուած նոյնիսկ իրենց կեանքը, նրանք ինչ կը զգային եւ ինչ կանէին: Յետոյ, ուսուցիչը թելադրում է աշակերտներին իրենց զգալ պատմութեան փոքրիկ տղայի տեղում եւ այս բոլորը պատկերացնել որպէս մի փոքրիկ տղայ, որ ապրում է ցեղասպանութեան օրերին:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն եւ Անհատական աշխատանք (Directed Lesson Sequence and Independent Practice) – Աշակերտները խմբերի են բաժանում, կարդում են պատմութիւնը խմբերում եւ քննարկում են դէպքը՝ թէ՛ անձնական եւ թէ՛ հաւաքական գետնի վրայ: Կարծիքներ են յայտնում, թէ ինչ կարող էր պատահած լինել այդ գիշերից մէկ օր առաջ եւ յետոյ՝ միւս օրերին: Խումբը համաձայնում է մէկ սենարի վրայ եւ փորձեր է անում դա բեմադրելու համար:

Խմբերը իրենց սենարները ներկայացնում են դասարանի առջեւ:

Այլ խմբերի աշակերտները հարցումներ են տալիս՝ սենարի մասին աւելի լուսաբանուելու համար:

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Ուսուցիչը շրջում է խմբից խումբ, լսում է աշակերտների քննարկումները եւ տրուած լուծումները: Սենարներն ու աշակերտների դերակատարութիւններն էլ արժեւորում են այն հիմքի վրայ, թէ որքան իրապաշտ է պատկերացուածը եւ որքան համընկնելի ցեղասպանութեան ընթացքին ու ժամանակին:

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր կարգերուն համար

Գ. ԽՈՒՄԲ (Ը. կարգ)

Յանձնարարելի է, որ ուսուցիչը նախորդ տարւոյն դասանիւթը բազմացնէ եւ աշակերտներուն բաժնէ տունը ընթերցելու համար: Նախորդ տարիներուն համառօտ կերպով սորվածները (նախա-1915եան աղետներուն պատմութիւնը, ապա՝ թէ ինչպէս ծրագրուեցաւ եւ գործադրուեցաւ ցեղասպանութիւնը եւ հայ ժողովուրդը ինչպէս քանի մը վայրերու մէջ դիմադրեց թուրք բանակներուն), կարեւոր պիտի ըլլան սորվելու եւ իւրացնելու համար «ԱՆՊԱՏԻԺ ՄՆԱՅԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ» եւ «ԹՈՒՐԳԵՐԸ ԿՈՒՐԱՆԱՆ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» նիւթերը, որոնք մատուցուած են այստեղ եւ որոնք նոյնպէս պիտի բազմացնել եւ ցրուել աշակերտներուն: Այս նիւթերը եւս առնուած են 11-րդի «Հայ Դատ» դասագիրքէն եւ կը մատուցուին խտացուած եւ Ը. կարգի աշակերտներուն լեզուախմացութեան պատշաճեցուած՝ արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն տարբերակներով: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է այդ նիւթերուն հիման վրայ:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, նկատի առնուած է Լեւոն Բաշալեանին «Յեղին Ձայնը» պատմուածքը եւ առաջադրուած է համապատասխան դասածրագիր:

Առաջարկուած է նաեւ Սարմէնի «Հայրենի տուն» բանաստեղծութիւնը, որ վերապրումի եւ ապագայի յոյսի գաղափարներ կ'արտայայտէ:

ԱՆՊԱՏԻԺ ՄԱՅԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Կ'ըսուի, թե թուրք ջարդարարները մահապատիժի ենթարկելու որոշումը առնուեցաւ 1919-ի աշնան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9-րդ ընդհանուր ժողովին՝ Երեսանի մէջ: Որոշումը ծայր աստիճանի գաղտնի ըլլալուն համար, ոչինչ կայ ժողովի արձանագրութիւններուն մէջ. միայն ակնարկութիւն մը՝ «Յատուկ գործ»ի մասին, որ «Նեմեսիսի գործողութիւն»ն էր: Որոշուած էր որոնել ջարդարարներու թաքստոցը, ինչ կեղծ անուններով եւ ինչ ծպտումի տակ ալ ըլլային անոնք: Նշանակուած էր «Յատուկ յանձնախումբ»՝ Արմէն Գարոյի ղեկավարութեամբ:

Շահան Նաթալի

Արմէն Գարո

Միսաք Թռչաքեան

Արշաւիր Շիրակեան

Արամ Երկանեան

Արտաշէս Գեղոգեան

Պետրոս Տէր-Պօղոսեան

Ստեփան Ծաղիկեան

«Գործողութիւն Նեմեսիս»ի մասնակիցներ

Ինչպէս Հայաստանի առաջին հանրապետութեան վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացեան կը գրէ, «Հայերը տեսան եւ հասկացան քաղաքակիրթ կոչուած մէծ ազգերի Խօսքի արժէքը եւ դրանից հանեցին տրամաբանական եզրակացութիւն,

*Մորձ կամ զնդան պէտք է լինիս,
Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ...»*

Երբ հայերու բնաջնջման պատասխանատուները պատիժի չէին ենթարկուեր, հայու վրիժառու ձեռքը ինք պիտի պատժէր ոճրագործները:

Եւ այդպէս,—

1921-ի Մարտ 16-ին, Պեռլինի մէջ, Սողոմոն Թեհլիրեանի գնդակով գետին փռուեցաւ Եղեռնի զլխաւոր պատասխանատու՝ Թալէաթ Փաշա:

Թալեթ Փաշա

Յուշարձան Սողոմոն Թեղիբեանի գերեզմանին, Ֆրեզնո

1921-ի Յուլիս 19-ին, Պոլսոյ մէջ, Միսաք Թողլաքեանի ձեռքով սպաննուեցաւ Պաքուի հայերու ջարդարար՝ Ճիւանշիրը:

1921-ի Դեկտեմբեր 6-ին, Հոռմի մէջ, Արշալիր Շիրակեանի գնդակով իր պատիժը ստացաւ պատերազմի օրերուն Թուրքիոյ վարչապետ Սայիդ Հալիմ Փաշա:

1922-ի Ապրիլ 17-ին, Պեռլինի մէջ, Արշալիր Շիրակեան եւ Արամ Երկանեան միասին գործադրեցին Եղեռնի երկու այլ պատասխանատուներու՝ Պէհաէտտին Շաքիրի եւ Ճեմալ Ազմիի մահապատիժները:

Պէհաէտտին Շաքիր

1922-ի Յուլիս 25-ին, Թիֆլիսի մէջ, Չեկայի շէնքին առջեւ, Ստեփան Ծաղիկեան, Պետրոս Տէր-Պօղոսեան եւ Արտաշէս Գէորգեան զետին փռեցին Եղեռնի պատասխանատուներէն՝ Ճեմալ Փաշան:

Ճեմալ Փաշա

1922-ի Օգոստոսին, Տիւշամբէյի մօտ գտնուող գիւղի մը մէջ, Խորհրդային Տաճիկիստան, սպաննուեցաւ Էնվեր Փաշա: Ըստ վերջերս բացայայտուած փաստերուն, սպանողը Կարմիր բանակային, Հետախուզական ջոկատի հրամանատար, հայազգի Յակոբ Մելքումովը եղած է:

Էնվեր Փաշա

Էնվեր Փաշա թաղուած էր Տաճիկիստան, գիւղի մը մէջ: 1996–ին անոր աճիւնը բերուեցաւ Պոլիս եւ թաղուեցաւ մեծ շուքով:

Թալէաթ աւելի բախտաւոր էր: Անոր աճիւնը 1943–ին Պեռլինէն Թուրքիա վերադարձուեցաւ: Թուրք մամուլը արձագանգելով Թուրքիոյ այդ մեծ հերոսի վերադարձին, գրեց՝ «Անոր իտեալները իրականացած են այժմ»: Եւ իրօք, 1943–ին հայութիւնը Թուրքիոյ մէջ ջնջուած էր արդէն: Յստակ է նաեւ մէկ այլ իրողութիւն, որ հայ ժողովուրդին ջարդարարները այսօրուան Թուրքիոյ ազգային հերոսները կը համարուին:

Թալէաթի եւ Ճիւանշիրի ահաբեկիչները ձերբակալուեցան, բայց անպարտ արձակուեցան՝ անոնց կատարածը կոտորածի ենթարկուած ազգի մը արդար վրիժառութիւնը համարուելով: Իսկ Խորհրդային Ռուսիոյ մէջ, Ճեմալ փաշայի սպանութեան առիթով ձերբակալուեցան հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնցմէ շատեր առանց դատաւարութեան Սիպիր արքայութեան:

Երբ այսօր կը կարդանք այդ անձնուրաց հայորդիներուն յուշերը, կը հասկնանք անոնց մղում տուող հոգեմկիճակը: Անոնք ունէին անսահման սէր ու նուիրում՝ հայրենիքի հանդէպ եւ ցասում ու վրէժի խոր զգացում անոնց նկատմամբ, որոնք փորձեցին բնաջնջել հայութիւնը եւ յաջողեցան Հայաստանը պարպել հայերէ:

ԹՈՒՐՔԵՐԸ Կ՛ՈՒՐԱՆԱՆ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք արդեն սորվեցանք Հայոց Ցեղասպանության նախորդող կոտորածներու եւ 1915-ին ծայր առած տեղահանութիւններու եւ սպանդի մասին: Լսած ենք պատմութիւններ մեր տատիկներէն ու պապիկներէն, կարդացած ենք ականատեսներու պատմածը: Բազմաթիւ հայ եւ օտար ցեղասպանագէտներ, ուսումնասիրելով գոյութիւն ունեցող փաստաթուղթերը եզրակացուցած են, թէ այն ինչ որ պատահած է հայերու դէմ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին կրնայ յստակօրէն ցեղասպանութիւն կոչուիլ: Այդուհանդերձ, Թուրքիա կ'ուրանայ, որ հայերու դէմ ցեղասպանութիւն գործած է:

Թուրքիոյ Աֆիոն Գարահիսարի մէջ կառուցուած յուշարձան, որ ցոյց կու տայ թուրքերու յաղթանակը՝ Թուրքիոյ ոչ-թուրք ժողովուրդներու բնաջնջումով

Թուրքական ուրացումը սկսաւ Եղեռնի օրերէն: Նախ զաղտնի պահուեցաւ իրականութիւնը եւ ապա՝ կատարուածը ներկայացուեցաւ աննշան կարեւորութեամբ եւ վերջն ալ արդարացուեցաւ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մէջ պարտուած ու քայքայուած Թուրքիա մեծ քայլերով դէպի կայուն իրավիճակ կ'առաջանար: Իսկ այս նոր իրավիճակին մէջ, եւրոպական երկիրներ եւ Ամերիկա կը փորձէին Թուրքիոյ հետ առեւտրական կապերը վերահաստատել ու Թուրքիոյ տնտեսական եւ հանքային հսկայ հնարաւորութիւնները օգտագործել: Միւս կողմէ, Խորհրդային Ռուսիա օգնութեան ձեռք պարզած էր Թուրքիոյ եւ կը սիրաշահէր զայն՝ դաշնակիցներուն դէմ բարեկամ մը ունենալու նպատակով:

Աշխարհի մեծ պետութիւններուն համար այլեւս որեւէ հետաքրքրութիւն ու կարեւորութիւն չունէին Հայաստանը, հայ ժողովուրդն ու Հայ Դատը: Իսկ Մուստաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիա կ'ուզէր մոռնալ անցեալը եւ կարիքն ալ չէր զգար խօսելու այդ մասին:

Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրք

Օրինակ, երբ 1922–23–ին, Լոզանի Խորհրդածողովին մեծ պետություններ հայ գաղթականներու հարցը բարձրացուցին, Թուրքիոյ ներկայացուցիչ, Իսմէթ Ինոնիւ սպառնաց, թէ եթէ հայերու մասին հարց մը քննարկուի, ինք ժողովը պիտի ձգէ: Այլ օրինակ մը՝ 1934 թուին, երբ հայ մեծանուն բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեան Հոլիվուտի Մեթրո Կոլտուին Մէյըր ընկերութեան մէջ փորձեց ֆիլմի վերածել Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լերան քառասուն օրերը» վէպը, Թուրքիոյ կառավարութիւն կտրուկ սպառնալիքներով Միացեալ Նահանգներու արտաքին գործերու նախարարութեան ստիպեց, որ միջամտէ եւ արգիլէ ֆիլմին պատրաստութիւնը: Սպառնալու եւ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին խօսիլը արգիլելու աւանդոյթը կը շարունակուի: Թուրքիոյ իշխանութիւնները կը սպառնան կապերը խզել, կամ այլ սպառնալիք մը, եթէ որեւէ պետութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը արծարծէ եւ զայն ձանձնալ ուզէ:

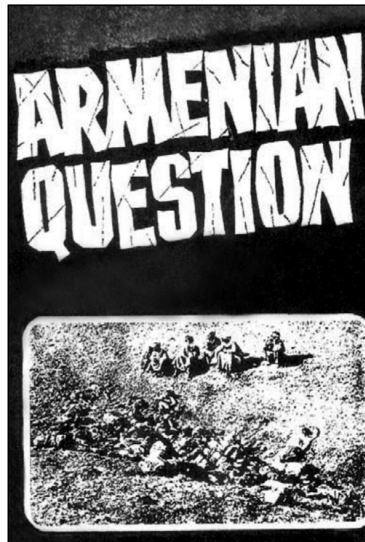

Ռուբէն Մամուլեան

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն ետք, աստիճանաբար կազմակերպուած ու քաղաքական հասունութեան հասած հայերու կարեւոր հատուած մը Հայ Դատի հետապնդման ձամբան բռնած էր: Պայքարը աւելի մեծ թափ ստացաւ Եղեռնի 50–ամեակէն ետք, երբ հայերը Սփիւռքի տարբեր գաղթօճախներէն ներս Եղեռնի 50–ամեակը նշող ցոյցեր կազմակերպեցին եւ Թուրքիայէն պահանջեցին ընդունիլ յանցանքը, ձանձնալ ցեղասպանութեան փաստը: Նոյն ատեն, Երեւանի մէջ եւս, քաղաքական ձնշումներէն եւ հալածանքներէն չվախնալով, հազարաւոր հայեր փողոց

ելան եւ «մեր հողերը» գոչելով՝ Արեւմտահայաստանի հողերը ետ պահանջեցին Թուրքիայէն: Պահանջատիրութեան արարքներ էին նաեւ 1973-էն սկսած կարգ մը ահաբեկչական արարքներ՝ թուրք դիւանագէտներու դէմ: Նպատակը՝ աշխարհի ուշադրութիւնը հայկական հարցին վրայ հրաւիրել էր:

Հայր պահանջատէր դարձած էր: Պէտք էր արգիլել: Եւ շեշտուեցաւ ուրացման ու հակահայ քարոզչութեան Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը համաշխարհային մակարդակի վրայ: Կարճ ժամանակի ընթացքին, ստեղծուեցաւ նաեւ մեծ թիւով գրականութիւն՝ «Հայկական Հարցը» թրքական տեսանկիւնէն բացատրելու համար: Թուրք պատմաբաններու կողմէ գրքոյկներ հրատարակուեցան՝ խեղճ, ծիծաղելի տրամաբանութեամբ:

Օրինակ մը Հայոց Ցեղասպանութիւնը հերքող սկզբնական գրականութենէն

Աւելի ուշ, սիրաշահելով կամ բարձր վարձատրութեամբ թուրքերը գործի լծեցին եւրոպացի եւ ամերիկացի պատմաբաններ եւ հրապարակեցին առ երեւոյթ գիտական եւ համոզիչ, սակայն խեղաթիրուած ուսումնասիրութիւններ:

Այսօր, համացանցը լեցուն է Հայոց Ցեղասպանութիւնը հերքող գրականութեամբ եւ կայքէջներով: Բաւական է Google-ի մէջ տպել օրինակ՝ Falsified Genocide, կամ՝ The Armenian genocide: The Turkish side of the story, www.tallarmeniantale.com կայքէջը մտնել, Justin Mc Carthy-ի կամ Heath Lowry-ի գրութիւնները ստուգել: Դրանք բոլորն ալ համոզիչ կերպով կը խօսին այն մասին, թէ Հայոց Ցեղասպանութիւն ըստածը հայերու երեւակայութեան ստեղծածն է եւ հայ ազգայնամոլներու հակաթուրք քարոզչութիւնը:

Քանի մը կեղծ պատճառաբանութիւններ թրքական ուրացման գրականութեան հիմքը կը կազմեն: Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը սերտած իւրաքանչիւր հայ պատանի կրնայ հերքել այդ պատճառաբանութիւնները: Յիշենք մի քանիսը.

- Դարեր շարունակ, հայեր եւ թուրքեր քով քովի ապրած են խաղաղ: 19-դ դարու կէսերուն, հայերը սկսան ահաբեկչութիւններ ընել, ապստամբութիւններ կազմակերպել եւ սարսափի մատնել թուրք իշխանութիւններն ու բնակչութիւնը: Վտանգուած էր երկրին ապահովութիւնը. կառավարութիւնը պարտաւոր էր պատժել հայերը:

- Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին, հայերը ռուսերու հետ միացած կ'ուզէին Թուրքիոյ մէջ յեղաշրջում կատարել: Ապստամբութիւնը սկսաւ Վանէն: Թուրք

կառավարութիւնը պարտադրուեցաւ մաքրել պատերազմական գօտիները եւ դաւաճան հայերը արեւելքի շրջաններէն դէպի հարաւ տեղափոխել:

- Հայերու տեղափոխութեան ընթացքին, քանի մը անհաճոյ դէպքեր պատահեցան: Որոշ թիով հայեր ալ չկրցան ձամբու դժուարութիւններուն դիմանալ եւ մեռան: Պատերազմի օրերուն աւելի մեծ թիով թուրքեր զոհուեցան եւ շատեր՝ հայերու ձեռքով:

- Կատարուածը կարելի չէ ցեղասպանութիւն կոչել, այլ՝ պատերազմի հետեւանք ուր տուժեցին երկուստեք:

2005-ին եւ դարձեալ 2006-ին, աւելի ընդլայնուած եւ նոր փաստաթուղթեր աւելցուած, թուրք պատմագէտ Մուրաթ Պարտակչի հրատարակեց մինչայդ գաղտնի մնացած Թալէաթ Փաշային «Սեւ գիրք»ը, անձնական նշումներու տետր մը, ուր մանրամասնօրէն յիշատակուած է իւրաքանչիւր վայր եւ հոնկէ տեղահանուած հայերու թիւը: Այդ թիւերուն ընդհանուր գումարն է 924.158: Ասիկա այն պայմաններուն մէջ երբ թուրք եւ թրքամէտ պատմաբաններ կը պնդեն, թէ պատերազմի տարիներուն 300.000–600.000 հայ կրնայ մեռած ըլլալ եւ որ տեղահանութիւնը կազմակերպուած ծրագիր մը չէր:

Թալէաթ Փաշային «Սեւ գիրք»ը

Հայոց ցեղասպանութեան վերապրողներ, Ապրիլ 29, 2010, ԱՄՆ Կոնգրեսին մէջ եկած են ըսելու, որ թուրքերու ըրածը ցեղասպանութիւն էր

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր դասարանների համար

Գ. ԽՈՒՄԸ

(Ութերորդ դասարան)

Յանձնարարելի է, որ ուսուցիչը նախորդ տարուայ դասանիւթը բազմացնի եւ աշակերտներին բաժանի տանը ընթերցելու համար: Նախորդ տարիների համառօտ կերպով սովորածները (նախա-1915եան աղետների պատմութիւնը, ապա՝ թէ ինչպէս ծրագրուեց եւ գործադրուեց ցեղասպանութիւնը եւ հայ ժողովուրդը ինչպէս մի քանի վայրերում դիմադրեց թուրք բանակներին), կարելոր պիտի լինեն սովորելու եւ իրացնելու համար «ԱՆՊԱՏԻԺ ՄՆԱՅԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ» եւ «ԹՈՒՐԳԵՐԸ ՈՒՐԱՆԱՆՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» նիւթերը, որոնք մատուցուած են այստեղ եւ որոնք նոյնպէս պիտի բազմացնել եւ ցրել աշակերտներին: Այս նիւթերը եւս առնուած են 11-րդի «Հայ Դատ» դասագրքից եւ մատուցում են խտացուած եւ 8-րդի աշակերտների լեզուաիմացութեան պատշաճեցուած՝ արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն տարբերակներով: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է այդ նիւթերի հիման վրայ:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, նկատի է առնուած Լեւոն Բաշալեանին «Ցեղին Ձայնը» պատմուածքը եւ առաջադրուած է համապատասխան դասածրագիր:

Առաջարկուած է նաեւ Սարմէնի «Հայրենի տուն» բանաստեղծութիւնը, որ վերապրումի եւ ապագայի յոյսի գաղափարներ է արտայայտում:

ԱՆՊԱՏԻԺ ՄԱՅԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Ասում է, թե թուրք ջարդարարներին մահապատժի ենթարկելու որոշումը առնուեց 1919-ի աշնան՝ Երեսանում կայացած Հ. Յ. Դաշնակցության 9-րդ ընդհանուր ժողովում: Որոշումը ծայր աստիճանի գաղտնի լինելով, ժողովի արձանագրություններում ոչինչ չի պահուած. միայն ակնարկում է «Յատուկ գործ»-ի մասին, որ «Նեմեսիսի գործողութիւն»ն էր: Որոշուած էր որոնել ջարդարարների թաքստոցը, ինչ կեղծ անուններով եւ ինչ ծպտումի տակ էլ լինէին նրանք: Նշանակուած էր «Յատուկ յանձնախումբ»՝ Արմէն Գարոյի ղեկավարութեամբ:

Շահան Նաթալի

Արմէն Գարո

Միսակ Թռուաբեան

Արշակիր Շիրակեան

Արամ Երկանեան

Արտաշէս Գեորգեան

Պետրոս Տէր-Պօղոսեան

Ստեփան Ծաղիկեան

«Գործողութիւն Նեմեսիս»-ի մասնակիցներ

Ինչպէս Հայաստանի առաջին հանրապետութեան վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացեանն է գրում, «Հայերը տեսան եւ հասկացան քաղաքակիրթ կոչուած մէծ ազգերի Խօսքի արժէքը եւ դրանից հանեցին տրամաբանական եզրակացութիւն,

*Մօրձ կամ զնդան պէտք է լինիս,
Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ...»*

Երբ հայերի բնաջնջման պատասխանատուները պատժի չէին ենթարկում, հայու վրիժառու ձեռքը ինքը պիտի պատժէր ոճրագործներին:

Եւ այդպէս,—

1921-ի Մարտ 16-ին, Բեռլինում, Սողոմոն Թեհլիրեանի գնդակով գետին փռուեց Եղեռնի գլխաւոր պատասխանատու՝ Թալեաթ Փաշան:

Թալեաթ Փաշա

Յուշարձան Սողոմոն Թեփրեանի գերեզմանին, Ֆրեզնո

1921-ի Յուլիս 19-ին, Պոլսում, Միսակ Թողլաքեանի ձեռքով սպանուեց Բաքուի հայերի ջարդարար՝ Զիւանշիրը:

1921-ի Դեկտեմբեր 6-ին, Հռոմում, Արշալիր Շիրակեանի գնդակով իր պատիժը ստացաւ պատերազմի օրերին Թուրքիայի վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան:

1922-ի Ապրիլ 17-ին, Բեռլինում, Արշալիր Շիրակեանը եւ Արամ Երկանեանը միասին գործադրեցին Եղեռնի երկու այլ պատասխանատուների՝ Բէհաէտտին Շաքիրի եւ Զեմալ Ազմիի մահապատիժը:

Բեհաեդդին Շաքիր

1922-ի Յուլիս 25-ին, Թիֆլիսում, Չեկայի շենքի առջև, Ստեփան Ծաղիկեանը, Պետրոս Տէր-Պօղոսեանը եւ Արտաշէս Գեորգեանը գետին փռեցին Եղեռնի պատասխանատուներից՝ Ջեմալ Փաշային:

Ջեմալ Փաշա

1922-ի Օգոստոսին, Դիւշամբէյի մօտ գտնուող մի գիւղում, Խորհրդային Տաճիկիստան, սպանուեց Էնվեր Փաշան: Ըստ վերջերս բացայայտուած փաստերի, սպանողը Կարմիր բանակային, Հետախուզական ջոկատի հրամանատար, հայազգի Յակոբ Մելքումովն է եղել:

Էնվեր Փաշա

Էնվեր Փաշան թաղուած էր Տաճիկիստանի մի գիւղում: 1996–ին նրա աճիւնը բերունց Պոլիս եւ թաղունց մեծ շուքով:

Թալեաթը աւելի բախտաւոր էր: Նրա աճիւնը 1943–ին Բեռլինից Թուրքիա վերադարձունց: Թուրք մամուլը արձագանքելով Թուրքիայի այդ մեծ հերոսի վերադարձին, գրեց՝ «Նրա իդեալները իրականացած են այժմ»: Եւ իրօք, 1943–ին հայութիւնը Թուրքիայում ջնջուած էր արդէն: Յստակ է նաեւ մի այլ իրողութիւն, որ հայ ժողովրդի ջարդարարները այսօրուայ Թուրքիայի ազգային հերոսներն են համարում:

Թալեաթի եւ Զիւանշիրի ահաբեկիչները ձերբակալուեցին, բայց անպարտ արձակուեցին: Նրանց արարքը կոտորածի ենթարկուած ազգի արդար վրիժառութիւն համարուեց: Իսկ Խորհրդային Ռուսաստանում, Ջեմալ փաշայի սպանութեան առիթով ձերբակալուեցին հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնցից շատերը առանց դատավարութեան Սիբիր աքսորուեցին:

Երբ այսօր կարդում ենք այդ անձնուրաց հայորդիների յուշերը, հասկանում ենք նրանց մղում տուող հոգեվիճակը: Նրանք անսահման սէր ու նուիրում՝ ունէին հայրենիքի հանդէպ եւ ցասում ու վրէժի խոր զգացում նրանց նկատմամբ, որոնք փորձեցին բնաջնջել հայութեանը եւ յաջողեցին Հայաստանը դատարկել հայերից:

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ՈՒՐԱՆՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք արդեն սովորեցինք Հայոց Ցեղասպանութեանը նախորդող կոտորածների եւ 1915-ին ծայր առած տեղահանութիւնների ու սպանդի մասին: Լսել ենք պատմութիւններ մեր տատիկներից ու պապիկներից, կարդացել ենք ականատեսների պատմածը: Բազմաթիւ հայ եւ օտար ցեղասպանագէտներ, ուսումնասիրելով գոյութիւն ունեցող փաստաթղթերը եզրակացրել են, թէ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում հայերի դէմ կատարուածը կարելի է անվարան ցեղասպանութիւն կոչել:

Այդուհանդերձ, Թուրքիան ուրանում է, որ հայերի դէմ ցեղասպանութիւն է գործել:

Թուրքիայի Աֆիոն Գարահիսարի մէջ կառուցուած յուշարձան, որ ցոյց է տալիս թուրքերի յաղթանակը՝ երկրի ոչ-թուրք ժողովուրդների բնաջնջումով

Թրքական ուրացումը Եղեռնի օրերից սկսեց: Նախ գաղտնի պահուեց իրականութիւնը եւ ապա՝ կատարուածը ներկայացուեց աննշան կարեւորութեամբ եւ յետոյ էլ արդարացումով:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մէջ պարտուած ու քայքայուած Թուրքիան մեծ քայլերով դէպի կայուն իրավիճակ էր առաջանում: Իսկ այս նոր իրավիճակի մէջ, եւրոպական երկրները եւ ԱՄՆ-ն փորձում էին Թուրքիայի հետ առեւտրական կապերը վերահաստատել ու նրա տնտեսական եւ հանքային հսկայ հնարաւորութիւնները օգտագործել: Միւս կողմից, Խորհրդային Ռուսաստանը օգնութեան ձեռք էր պարզել Թուրքիային եւ սիրաշահում էր նրան՝ դաշնակիցների դէմ բարեկամ ունենալու նպատակով:

Աշխարհի մեծ պետութիւնների համար այլեւս որեւէ հետաքրքրութիւն ու կարեւորութիւն չունէին Հայաստանը, հայ ժողովուրդն ու Հայ Դատը: Իսկ Մուստաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիան ցանկանում էր մոռանալ անցեալը եւ կարիքն էլ չէր զգում խօսելու այդ մասին:

Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրք

Օրինակ, երբ 1922–23–ին, Լոզանի Խորհրդաժողովում մեծ պետությունները հայ գաղթականների հարցը բարձրացրին, Թուրքիայի ներկայացուցիչ, Իսմէթ Ինոնին սպառնաց, թե եթե հայերի մասին որեւէ հարց քննարկուի, ինքը ժողովը պիտի թողնի: Մի այլ օրինակ՝ 1934 թուին, երբ հայ մեծանուն բեմադրիչ Ռուբեն Մամուլեանը Հոլիվուդի Մեթրո Գոլդուին Մէյըր ընկերության մէջ փորձեց ֆիլմի վերածել Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լերան քառասուն օրերը» վէպը, Թուրքիայի կառավարութիւնը կտրուկ սպառնալիքներով Միացեալ Նահանգների արտաքին գործերի նախարարութեան ստիպեց, որ միջամտի եւ արգիլի ֆիլմի պատրաստութիւնը: Սպառնալու եւ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին խօսելը արգիլելու աւանդոյթը շարունակում է: Թուրքիայի իշխանութիւնները սպառնում են կապերը խզել, կամ մի այլ սպառնալիք, եթե որեւէ պետութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը արծարծի եւ ուզի այն ձանաչել:

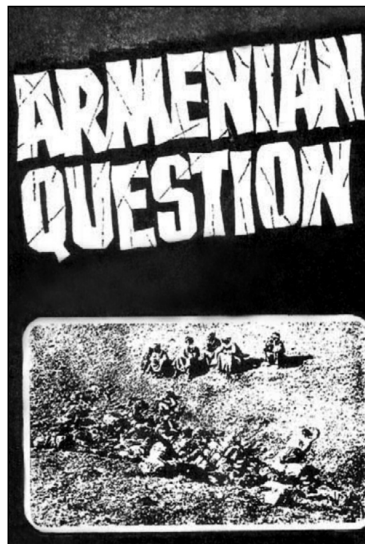

Ռուբեն Մամուլեան

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ, աստիճանաբար կազմակերպուած ու քաղաքական հասունութեան հասած հայերի մի կարեւոր հատուածը Հայ Դատի հետապնդման ձամբան բռնեց: Պայքարը աւելի մեծ թափ ստացաւ Եղեռնի 50–ամեակից յետոյ, երբ հայերը Սփիւռքի տարբեր գաղթօճախներում, Եղեռնի 50–ամեակը նշող ցոյցեր կազմակերպեցին եւ Թուրքիայից պահանջեցին ընդունել յանցանքը, ձանաչել ցեղասպանութեան փաստը: Նոյն ժամանակ, Երեւանում եւս, չվախենալով քաղաքական ձնշումներից եւ հալածանքներից, հազարաւոր հայեր փողոց դուրս եկան եւ «մեր հողերը» գոչելով՝ Արեւմտահայաստանի հողերը յետ

պահանջեցին Թուրքիայից: Պահանջատիրութեան արարքներ էին նաեւ 1973-ից սկսած մի շարք ահաբեկչական արարքներ՝ թուրք դիւանագէտների դէմ: Նպատակը՝ աշխարհի ուշադրութիւնը հայկական հարցի վրայ հրաւիրելն էր:

Հայը պահանջատէր էր դարձել: Պէտք էր արգիլել: Եւ շեշտուեց ուրացման ու հակահայ քարոզչութեան Թուրքիայի քաղաքականութիւնը: Կարձ ժամանակի ընթացքում, մեծ չափով գրականութիւն ստեղծուեց՝ «Հայկական Հարցը» թրքական տեսանկիւնից քացատրելու համար: Թուրք պատմաբանները գրքոյկներ հրատարակեցին՝ խեղձ, ծիծաղելի տրամաբանութեամբ:

Մի օրինակ Հայոց Ցեղասպանութիւնը հերքող սկզբնական գրականութիւնից

Անելի ուշ, սիրաշահելով կամ բարձր վարձատրութեամբ թուրքերը գործի լծեցին եւրոպացի եւ ամերիկացի պատմաբաններ եւ հրապարակեցին առերեւոյթ գիտական եւ համոզիչ, սակայն խեղաթիրուած ուսումնասիրութիւններ:

Այսօր, համացանցը լեցուն է Հայոց Ցեղասպանութիւնը հերքող գրականութեամբ եւ կայքէջներով: Բաւական է Google-ի մէջ տպել օրինակ՝ Falsified Genocide, կամ՝ The Armenian genocide: The Turkish side of the story, www.tallarmeniantale.com կայքէջը մտնել, Justin Mc Carthy-ի կամ Heath Lowry-ի գրութիւնները ստուգել: Դրանք բոլորն էլ համոզիչ կերպով խօսում են այն մասին, թէ Հայոց Ցեղասպանութիւն ասուածը հայերի երեւակայութեան ստեծածն է եւ հայ ազգայնամուլների հակաթուրք քարոզչութիւնը:

Մի քանի կեղծ պատճառաբանութիւններ թրքական ուրացման գրականութեան հիմքն են կազմում: Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը սերտած իւրաքանչիւր հայ պատանի պիտի կարողանայ հերքել այդ պատճառաբանութիւնները: Յիշենք մի քանիսը.

- Դարեր շարունակ, հայերն ու թուրքերը քով քովի ապրել են խաղաղ: 19-դ դարու կէսերին, հայերը սկսեցին ահաբեկչութիւններ կատարել, ապստամբութիւններ կազմակերպել եւ սարսափի մատնել թուրք իշխանութիւններին ու բնակչութեանը: Երկրի ապահովութիւնը վտանգուած էր. կառավարութիւնը պարտաւոր էր պատժել հայերին:

- Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում, հայերը ռուսների հետ միացած ուզում էին Թուրքիայում յեղաշրջում կատարել: Ապստամբութիւնը սկսեց

Վանից: Թուրք կառավարութիւնը պարտադրուեց մաքրել պատերազմական գօտիները եւ դաւաճան հայերին արեւելքի շրջաններից դէպի հարաւ տեղափոխել:

- Հայերի տեղափոխութեան ընթացքում, մի քանի անհաճոյ դէպքեր պատահեցին: Որոշ թուով հայեր էլ չկարողացան ձամբի դժուարութիւններին դիմանալ եւ մեռան: Պատերազմի օրերին աւելի մեծ թուով թուրքեր զոհուեցին եւ շատերը՝ հայերի ձեռքով:

- Կատարուածը չի կարելի ցեղասպանութիւն կոչել, այլ՝ պատերազմի հետեւանք ուր տուժեցին երկուստեք:

2005-ին եւ դարձեալ 2006-ին աւելի ընդլայնուած եւ նոր փաստաթղթեր աւելացուած, թուրք պատմագէտ Մուրաթ Բարդակչին հրատարակեց մինչայդ զաղտնի մնացած Թալեաթ Փաշայի «Սեւ գիրք»ը, անձնական նշումների տետր, ուր մանրամասնօրէն յիշատակուած է իւրաքանչիւր վայր եւ այնտեղից տեղահանուած հայերի թիւը: Այդ թուերի ընդհանուր գումարն է 924.158: Եւ սա այն պայմաններում երբ թուրք եւ թրքամետ պատմաբանները պնդում են, թէ պատերազմի տարիներին հնարաւոր է որ 300.000–600.000 հայ մեռած լինի եւ որ տեղահանութիւնը կազմակերպուած ծրագիր չի եղել:

Թալեաթ Փաշայի «Սեւ գիրք»ը

Հայոց ցեղասպանութեան վերապրողներ, Ապրիլ 29, 2010, ԱՄՆ Կոնգրեսում եկել են ասելու, որ թուրքերի արածը ցեղասպանութիւն էր

Դասածրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Ութերորդ _____ Միաուր թիվ _____ Տեսողություն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտը արդեն քաղած պիտի լինի Հայոց Ցեղասպանության մասին հիմնական գիտելիքներ: Այս դասանիւթի նպատակն է ծանօթացնել հայոց արդարահատույց գործողություններին, այսինքն՝ պատժական արարքներ ընդդէմ ոճրագործների, որոնց դէմ Պոլսի դատարանը մահապատիժ էր արձակել, բայց որոնք ծախուած կամ ազատ ապրում էին դրսում: Աշակերտը պիտի սովորի նաեւ թէ ինչպէս են թուրքերը ուրանում ճշմարտութիւնը եւ կարողանայ դիմակայել հերքումներին:

Նիւթեր (Materials)

1. «Հայոց Ցեղասպանութիւնը» դասանիւթը
2. Quotations, Մէջբերումներ
3. Համացանց
4. Սարմէնը «Հայրենի տուն» բանաստեղծութիւնը
5. Լեւոն Բաշալեանի «Ցեղին ձայնը»

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Նախքան դասը սկսելը,

Ուսուցիչը գրատախտակին գրում է Հայոց Ցեղասպանութիւնը կազմակերպած եւ գործադրած թուրք ղեկավարների՝ Թալեաթ, Էնվեր...անունները. ապա՝ հարցնում է դասարանին թէ ինչ գիտեն նրանց մասին եւ ինչ կատարուեց այդ անհատների հետ՝ երբ պատերազմը վերջանալուն պէս բոլորն էլ փախուստ էին տուել Թուրքիայից: Ուսուցիչը քաջալերում է աշակերտներին կարդալ դասանիւթը՝ պատասխանները իմանալու համար:

Ուսուցիչը դասարանում կարդում է ներփակուած “Quotations” (Մէջբերումներ) Հայոց Ցեղասպանութիւնը հաստատող եւ մերժող կարծիքները եւ շեշտում հայոց Ցեղասպանութեան ուրացման հսկայ քարոզչութեան մասին: Դասանիւթը, շատ համոզու, հիմնական կէտերի մէջ տալիս է դրանց պատասխանը:

Ուսուցիչը բազմացնում եւ դասարանին է ցրում դասանիւթը, կամ համակարգչով ներկայացնում:

Ապա՝ սկսում է դասաւանդումը:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence)

ա. Ուսուցիչը առաջնորդում է «Հայոց Ցեղասպանութիւնը» դասանիւթի ընթերցումը դասարանում: «Փոփ քորն» մեթոդով բարձրաձայն ընթերցումը կարող է օգտակար լինել. նախորդ տարուայ դասածրագրում բացատրուած է մեթոդը:

բ. Դասարանը սկսում է քննարկել կարդացած նիւթը եւ ուսուցիչը քննարկումը առաջնորդում է այնպիսի ուղղութեամբ, որ աւարտին աշակերտները վերը նշուած հարցերի պատասխանը ունենան:

Անհատական աշխատանք (Independent Practice)

ա. Աշակերտները Վիքիպեդիայից կամ Հայոց Յեղասպանության Թանգարանի կայքէջից կամ հենց անհատի անունով Google-ի մէջ, ցեղասպանության պատասխանատուներից մէկի մասին տեղեկութիւններ են քաղում, թէ նա ինչ մասնակցութիւն ունեցաւ Հայոց Եղեռնի կազմակերպման եւ գործադրման մէջ եւ ինչ ճակատագիր, եւ զեկոյց են պատրաստում:

բ. Դարձեալ համացանցից, աշակերտները գտնում են թուրքական ուրացման մի կէտ եւ դրա ընդլայնուած դիմակայումը եւ զեկոյց են պատրաստում:

Յաւելեալ աշխատանք (Supplemental activities)

ա. Աշակերտները կարդում են Սարմէնի «Հայրենի տուն» բանաստեղծութիւնը եւ վերլուծական զեկոյց են պատրաստում: Վերլուծումը պիտի պատասխանի հետեւեալ հարցերին.

Ի՞նչ տան կարօտի մասին է խօսում բանաստեղծը

ո՞ր է այդ տունը եւ ինչո՞ւ է թախծոտ

Ի՞նչ դէպքի հետեւանքով են մարդիկ տունն ու արտերը լքել ու հեռացել

Ի՞նչ տօնախմբութեան մասին է խօսում

բ. Ինչպէս անցեալ տարի, աշակերտները նամակ են գրում քաղաքային գրադարաններին եւ առաջարկում են հայ ժողովրդի եւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին գրքեր գնել գրադարանի համար: Կամ՝ դրամ հաւաքելով մէկ գիրք են գնում եւ դասարանի կողմից նուիրում են տուեալ գրադարանին կամ նոյնիսկ իրենց դպրոցի գրադարանին:

(Այս աշխատանքը յարմար է Սփիւռքի կրթօճախների համար, որովհետեւ տեղական գրադարանները շատ նիւթեր չունեն Հայոց Յեղասպանութեան մասին: Այնուամենայնիւ, այս աշխատանքը կիրառելի է նաեւ Հայաստանում, ուր Երեւանից դուրս գտնուող դպրոցների գրադարանները այնքան էլ հարուստ չեն նման նիւթերով:)

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Ընթերցանութեան եւ քննարկման մասնակցութիւնը, համացանցում կատարած ուսումնասիրութիւններ եւ պատրաստուած զեկոյցներ, նամակները գրադարաններին:

QUATATIONS

It was after Armenians rebelled in Van that the decision was taken of safeguarding the existence of the State.

Enver Ziya Karal, Turkish Historian

Several German officers... agree in their accounts that until April, 1915, the Armenian districts were essentially quiet... In fact, most of the available evidence points to the conclusion that a systematic decimation of the Armenian population in the eastern provinces had already been decided... and the troubles in Van and elsewhere merely served as convenient excuse for getting a program of mass deportation and large scale extermination started.

Ulrich Traupener, German eyewitness-historian

All reliable historians describe how Armenians... planned to exterminate (GENOCIDE) the entire Turkish population of Eastern Anatolia, how they killed several thousands of innocent defenseless civilians... They describe also the self-defense measures necessarily taken by the legal government in order to defend the existence of the Ottoman State and its loyal citizens.

Ahmet Vefa, Turkish historian

Every manifestation of discontent and every attempt to protest is considered by the local Turkish authorities as sedition. The policy which I have described in my report is continued, depriving the Armenians of all freedom and security...

Clifford Lloyd, British Consul in Erzerum

It is no doubt a fact that Armenians suffered certain losses during the migration. This was partly due to armed resistance on the part of the Armenians, and partly to sickness, brigandage, lack of proper roads and means of transportation... Therefore, the claim that nearly one million Armenian lost their lives during the forced migration is nothing but imaginary.

Enver Ziya Karal, Turkish Historian

The scope and nature of the deportation proceedings in the eastern provinces no longer left any doubt that the Porte was actually trying to exterminate the Armenian race in the Turkish Empire.

Von Wangenheim, German Ambassador to Turkey

Soon after the war began, Armenian bands were raiding all over Eastern Anatolia... The bands were a major military threat, not a minor irritant.

Justin McCarthy, American historian

Obviously, the Ottoman government was concerned that Armenians were a danger to the Empire if they remained in strategic areas and they intended to keep Armenians out of such areas. Equally obviously, the Ottomans intended that the Armenian population be diluted so that the “critical mass” of Armenian population would be too low for revolution.

Justin McCarthy, American historian

It is absurd for the Turkish government to assert that it intended “to deport the Armenians to new homes”; the treatment which was given the convoys clearly shows that extermination was the real purpose...

Henry Morgenthau, American Ambassador to Turkey

Anyone has to die is regrettable, but history is unfortunately full of examples of similar events... and it is obvious that the responsables of the innocent Turkish and Armenian victims of the Armenian revolts are the leaders of the Armenian Revolutionary organizations who incited Armenians to revolt against legal Ottoman government.

Ahmet Vefa, Turkish historian

ՄԵՏԲԵՐՈՒՄՆԵՐ

Վանի ապստամբությունից յետոյ էր, որ թուրքական կառավարութիւնը որոշեց երկրի գոյութիւնը պաշտպանել:

Էնվեր Ջիա Քարալ, թուրք պատմաբան

Բազմաթիւ գերմանացի սպաներ ... վկայում են, որ մինչեւ 1915-ի Ապրիլ ամիսը, հայկական շրջանները բաւական խաղաղ էին... Փաստօրէն, գոյութիւն ունեցող բոլոր ապացոյցները բերում են այն եզրակացութեան, որ արեւելեան նահանգների հայ բնակչութեան տեղահանութիւնը արդէն որոշուած էր ... եւ Վանի եւ այլ վայրերի խռովութիւնները գործածուեցին իբրեւ յարմար պատրուակ՝ ի գործ դնելու համար զանգուածային տեղահանութեան ծրագիրը:

Ուլրիխ Թրանինըր, Գերմանացի վկայ պատմաբան

Բոլոր արժանահաւատ պատմաբանները նկարագրում են, թէ հայերը ինչպէս են ... ծրագրել Արեւելեան Անատոլիայի ամբողջ թուրք բնակչութեան բնաջնջումը (ցեղասպանութիւնը), ինչպէս հազարաւոր անմեղ եւ անպաշտպան քաղաքացիներ են սպանել.... Նրանք նկարագրում են նաեւ ինքնապաշտպանութեան միջոցառումներ, որ իրավական կառավարութիւնը պարտադրուել է ձեռք առնել՝ պաշտպանելու համար օսմանեան պետականութիւնն ու նրա քաղաքացիներին:

Ահմեդ Վեֆա, թուրք պատմաբան

Դժգոհութեան ամէն մի արտայայտութիւն եւ բողոքի ամէն մի փորձ տեղական իշխանութեան կողմից նկատուում է որպէս ապստամբութիւն: Իմ զեկոյցում նկարագրած քաղաքականութիւնը դեռ շարունակում է՝ հայերին զրկել ազատութիւնից եւ ապահովութիւնից:

Քլիֆորդ Լօյդ, Անգլիայի հիւպատոսը Էրզրումում

Կասկածից դուրս է, որ գաղթի ընթացքում հայերը որոշ կորուստներ ունեցան: Դրա պատճառը որոշ չափով հայերի զինեալ դիմադրութիւնն էր, որոշ չափով էլ՝ հիւանդութիւնները, աւազակութիւնները, յարմար ձանապարհների եւ փոխադրութեան միջոցների չգոյութիւնը... Ուրեմն հայերի այն պնդումը, թէ բռնագաղթի ընթացքում մէկ միլիոն հայ է կոտորուել ոչ այլ ինչ է քան երեւակայութիւն:

Էնվեր Ջիա Քարալ, թուրք պատմաբան

Արեւմտեան նահանգներից հայերի տեղահանութեան ընթացքի բնոյթն ու տարողութիւնը ո՛չ մի կասկած չի թողնում, որ թուրքական կառավարութիւնը իրականութեան մէջ փորձում էր կայսրութիւնում հայկական ցեղը բնաջնջել:

Ֆոն Վանզենհայն, Գերմանիայի դեսպան Թուրքիայում

Պատերազմի սկսելուց անմիջապես յետոյ, հայկական հրոսակախմբեր յարձակումներ էին կատարում ամբողջ արեւելեան Անատոլիոյ տարածքում... Հրոսակախմբերը ռազմական մեծ վտանգ էին, ո՛չ թէ աննշան գրգռութիւն:

Զատթին Մաք-Քարթի, ամերիկացի պատմաբան

Յստակ է, որ օսմանեան իշխանութիւնը մտահոգուած էր այն բանից, որ հայերը վտանգ են ներկայացնում՝ եթէ ռազմավարական շրջաններում մնան, եւ միտք ունէր հայերին այդ շրջաններից հեռու պահել: Նոյնքան յստակ է, որ իշխանութիւնը միտք ունէր հայ բնակչութեանը նոսրացնել, որպէսզի հայ վտանգաւոր զանգուածը յեղափոխութիւն կազմակերպելու համար պէտք եղած թիւը չունենար:

Զատթին Մաք-Քարթի, ամերիկացի պատմաբան

Անիմաստ է թուրք կառավարութեան այն յայտարարութիւնը, թէ «հայերին նոր բնակավայրեր են ուղարկում». կարաւանների հետ վարուելու կերպը պարզօրէն ցոյց է տալիս, որ իսկական նպատակը բնաջնջում էր:

Հենրի Մորգենթաու, Ամերիկայի դեսպան Թուրքիայում

Ցաւալի է թէկուզ եթէ մէկ մարդ մեռնի, բայց դժբախտաբար պատմութիւնը լի է նման դէպքերի օրինակներով... եւ յստակ է, որ հայկական ապստամբութիւնների պատճառած թուրք եւ հայ անմեղ զոհերի համար պատասխանատու են հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները, որոնք հայերին թուրք իրաւական իշխանութեան դէմ ապստամբութեան մղեցին:

Ահմեդ Վեֆա, թուրք պատմաբան

Օր մը, մօտակայ գիւղացիները տղայ մը բերին ինծի, զոր ճամբուն եզերքը բռներ էին, միսմիսակ քարի մը վրայ հանգչած ատենը: Հակառակ բոլոր բաղձանքիս, ստիպուած էի մերժել այդ կարգի բոլոր դիմումները, որովհետեւ տեղ չունէի. բայց երբ տղան մօտէն զննեցի, անմիջապէս վար դրի զինք: Կորիւնի պէս բան մըն էր. գռուղ, առատ մազեր ուներ, երկու կողմէն ուռուցիկ ճակատով, կրակի աչքերով: Ուրկից էր, ո՞ւր կ'երթար: Չկրցաւ որոշ բան մը ըսել: Կը յիշէր միայն թէ հօտաղ մըն էր ինք: Օր մը Քիւրտերը լերան վրայ իր նախիրը քշեր տարեր էին՝ իրեն մէկ քանի հարուածներ տալէ ետք: Գիւղը դառնալուն արդէն մոխիր դարձած գտեր էր զայն, ու ա՛լ կենդանի էակ մը չկար հոն, ամէնքն ալ սպաննուած կամ փախած: Ինքն ալ ճամբայ ելեր էր, իրենները գտնելու յոյսով, ու անկից ի վեր կը թափառէր: Ձմեռ մը եկեր էր, գարուն մը անցեր էր, ու ան, այսպէս, կ'երթար լեռնէ լեռ, գիւղերէ ու քաղաքներէ անցնելով, առանց կանգ առնելու: Ինչպէս ապրեր էր, չէր գիտեր. ապրէր էր: Ուրկի՞ց կու գար ձեռքովը լայն շարժում մը կ'ըներ, դէպի հիւսիս, Տերսիմի լեռնաշղթան:

Ալ ամբողջ հոգաճութիւնս իրեն նուիրեցի: Խեռ, անհանդարտ, ապստամբ տղայ մըն էր: Ուրթ-ինը տարեկան ըլլալու էր, բայց անհաւատալի ոյժ մը ուներ, վայրի կատուի դիւրաշարժութիւն մը: Երեք անգամ վարժուիիին ձեռքէն փախաւ, անոր երեսը ճանկոյնելով ու շրջագգեստը բզկտելով: Երեք անգամուն ալ գիւղացիք գտան զինք հեռուները ու նորէն ինծի բերին:

Քիչ, քիչ, սակայն, կակուղցաւ, մարդոտեցաւ: Կերպարանափոխութիւնը սկսաւ այն օրէն, երբ սկսանք կարդալ սորվեցնել իրեն: Հարաւային Ամերիկայի մէջ, երբ վայրի ձիերու որսորդը պարանը կը նետէ ու անասունը իրեն կը քաշէ, ձին կը վրջնէ, կ'աքացէ, կը ծառանայ, փախչիլ, երթալու կատաղութեամբ մը: Այն ատեն որսորդը անոր ռունգերը կը բանայ, բերանը կը մօտեցնէ եւ իր շունչը կու տայ հոն, բոլոր ուժովը: Այն անասունը իրն է, եւ տիրոջը կը հետեւի հեզ ու հաւատարիմ, առանց սանձի. անոր շունչը ունի իր մէջ:

Ինչ որ մեր բոլոր քաղցր խօսքերը, անոյշ վարմունքը ջաջողեցան ձեռք բերել, իրեն առջին դրուած այդ պատիկ գիրքը կրցաւ ներգործել Սագոյին հոգիին մէջ մեր շունչն էր, որ իր մէջ անցած էր, ու ալ մեզի կը կապէր զայն: Հիմա ժամերով իր գիրքին վրայ գլուխը հակած կ'աշխատէր քակելու գիրերուն իմաստը, սորվելու մոլեգին ցանկութեամբ մը: Հակառակ մեր բոլոր յորդորներուն կը յամառէր, կը մնար իր գիրքին վրայ, առանց մասնակցելու միւս տղոց խաղերուն:

Բան մը չէր գիտեր, վայրի տունկի մը պէս մեծցած՝ ազատ բնութեան մէջտեղ: Մէկ քանի շաբաթ ետքը, սկսանք իրեն խօսիլ տիեզերքի վրայ, Յիսուսի վրայ: Ան, աչքերը մեզի յառած, մտիկ կ'ընէր, հասկնալու տենչով մը՝ որ իր դէմքը կը մթագնէր: Իրեն կ'ըսէի թէ գերագոյն էակ մըն էր որ բնութեան բոլոր բարիքները ստեղծեր էր մեզի համար, թէ անոր երախտապարտ մնալու էինք, որովհետեւ միշտ կը հսկէր մեր վրայ: Աղօթելու էինք, անոր ուղղելու էինք մեր մաղթանքները, որովհետեւ պիտի տար մեզի ինչ որ իրմէ խնդրէինք:

Որբեր

Իր կրկնապատկուած ուշադրութենէն կը հասկնայի թէ ամբողջ ցնցում մըն էր որ կը կատարուէր իր էութեանը մէջ:

— Ըսէ՛, Սագօ, դուն ալ բան մը ուզէ Աստուծմէ: Ի՞նչ կ'ուզես որ տայ քեզի:

Գլուխը ծռեց ու պատասխան չտուաւ: Ի՞նչ կ'անցներ իր մտքին ծալքերուն մէջ: Եղունգներովը ծունգին վրայ բացուած գիրքը կը թղթատէր, առանց ինծի նայելու: Վայրկեանները անցան: Կը ձգէի զինքը իր ներքին աշխատութեան հետ: Յետոյ, մէկէն, նորէն գլուխը վեր առաւ, իր վառող աչքերը ինծի յարեց ու ըսաւ.

— Կ'ուզեմ որ խելք տայ ինծի:

Օ՛, գիրկս առի զինք ու սեղմեցի թեւերուս մէջ, անկուշտ համբուրելով իր աչքերը, որոնք հիմա թաց էին: Յեղին Ձայնն էր որ կը խօսէր իր բերնով: Անգիտակցաբար, բնականօրէն, կը խնդրէր այն զէնքը, որ պիտի ապրեցներ զինք ներկայ քաղաքակրթութեան մէջ. միակ ոյժը, որ իրեն անհրաժեշտ էր: Արիւնին մէջ ունէր այդ պէտքը դէպի իմացականութիւնը, դէպի յաղթանակը: Ատով էր որ իր Յեղը տեւեր էր ու պիտի տեւեր:

— Չէ՛, այդ ձգտումով, դէպի այդ հորիզոնները լարուած կամքով մը, վախ չկայ որ Հայութիւնը կորսուի, Պարոն, յարեց բժիշկը՝ ոտքի ելլելով: Ամիսէ մը նորէն Հայաստան պիտի դառնամ:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Ցեղին ձայնը»

Դասաձրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Ութերորդ _____ Միաուր թիւ _____ Տեւոդոթիւն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտները պիտի կարողանան կարդալ եւ քննարկել Լեւոն Բաշալեանի «Ցեղին ձայնը»: Խմբերի բաժանուելով, պիտի կարողանան պատրաստել մի ցանկ, որ պարունակում է իրենց կարծիքով այն ինչ որ կարելի է հայութեան համար՝ իր ձայնը լսելի դարձնելու այժմ եւ ապագայում: Անհատաբար, իւրաքանչիւրը պիտի կարողանայ պատրաստուած ցանկից ընտրել իր կարծիքով ամենակարելի կէտը եւ, շարադրութիւն գրելով եւ օրինակներ բերելով, բացատրել, թէ ինչու է դա կարելի:

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ «Ձեր կարծիքով, կարդալ գիտենալը ինչո՞ւ կարելի է»: Քննարկման ուղղութիւնը պիտի տանի նրան, թէ արդեօք բաւական է միայն կարդալ գիտենալ, թէ կարդալը կարող է ուրիշ բաների առաջնորդել: Ուսուցիչը անձնական պատասխաններից աւելի պիտի ուղղորդի դէպի հարցեր, որոնք ընդհանրապէս հայ ժողովրդի շահերին կառնչուեն եւ մանաւանդ պիտի շեշտուի ցեղասպանութիւնը վերապրելու եւ անհատական յաջողութիւններով ազգի յարատեւումը ապահովելու խնդիրը:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence)

ա. Աշակերտները դասարանում կարդում են նիւթը:

բ. Ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ ինչպէ՞ս կարդալ սովորելը օգնեց տղային վերագտնելու իր խելքն ու բանականութիւնը: Քննարկումը պիտի դառնայ գրաձանաչութեան արդիւնքների շուրջ՝ կրթութիւն, լուսաւորութիւն, մտքի եւ տրամաբանութեան արթնութիւն:

գ. Կարելի է վիճաբանութեան նիւթ դարձնել հեղինակի միտքը, թէ հայ ժողովրդի մտաւոր կարողութիւնների պահպանմանը պիտի սատարեն գրքերն ու գրականութիւնը:

դ. Ուսուցիչը աշակերտներին խմբերի է բաժանում: Խմբերը պատրաստում են ցանկ, այն բաների որ իրենց կարծիքով կարելի է հայութեան համար՝ իր ձայնը լսելի դարձնելու այժմ եւ ապագայում: Խմբերը ներկայացնում են իրենց ցանկերը եւ քննարկումը սկսում է:

Անհատական աշխատանք (Independent Practice) – Իւրաքանչիւր աշակերտ ընտրում է մէկ կէտ, իր կարծիքով ամենակարեւորը, պատրաստուած ցանկից եւ շարադրութիւն է գրում, օրինակներ բերելով եւ բացատրելով, թէ ինչու է դա կարեւոր:

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Ուսուցիչը գնահատում է շարադրութիւնները եւ արժեւորում աշակերտի հասկացողութիւնը, նաեւ՝ նրա մասնակցութիւնը դասարանային քննարկումներին:

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆ

Սաթուհն (1901–1984)

Ես քեզ երբեք չեմ մոռացել,
Հոգեհատոր հայրենի տուն.
Մերթ եկել եմ՝ դուռդ բացել,
Կրակ վառել ձմրան ցրտում.
Մերթ դու ես քո հեռուներից
Թախծի՞դ մէջ ինձ ժպտացել,
Իմ թանկագին, իմ սրտակից,
Ես քեզ երբեք չեմ մոռացել:

Վանայ ծովին բարեւ արա,
Նրան ես շատ եմ կարօտել...
Բարդու գլխին էն բունը կա՛մ,
Ծեր արագիլն ապրո՞ւմ է դեռ:
Հաւատարիմ մեր շունը կա՛մ,
Խաղո՞ւմ է դեռ մեր չար կատուն:
Ախ, նրանց էլ բարեւ արա,
Իմ պաշտելի հայրենի տուն:

Ով ապրում է քո յարկի տակ,
Իրեն յաւէտ տէ՛ր է կարծում:
Իմ զոհուած հօր շիրիմը թանկ
Ո՛վ է այդպէս անարգ պղծում...
Մեր արտերը ո՛վ է ցանում,
Ո՛վ է քաղում վարդերը մեր...
Ինչպէս կրակն ատրուշանում,
Յոյսս պահել եմ միշտ անմեռ...

Քո փրկութեան օրն էլ կը գայ,
Իմ յօշոտուած հայրենի տուն:
Մեր դրօշի ցուլքը վկայ՝
Տօն կը լինի ու ցնծութիւն:
Լոյսերն անշէջ կը բոցկլտան,
Կանցնեն շարքերը փառապանծ,
Կը հնչի երգը ցնծութեան
Այգաբացից մինչ այգաբաց:

Վանայ Ծով

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր կարգերուն համար

Գ. ԽՈՒՄԸ

(Թ. կարգ)

Թ. կարգի համար եւս յանձնարարելի է վերաքաղ մը ընել նախորդ տարիներու նիւթերուն: Ուսուցիչի հայեցողութեան կը մնայ, թէ ինչպէս կ'ընէ այդ վերաքաղը: Նիւթերը արդէն բեռնուած են համացանցի վրայ. աշակերտները կրնան համակարգիչի վրայ կարդալ զանոնք եւ պատրաստուիլ սորվելու համար երկու նոր ենթագլուխներ՝ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» եւ «ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻԱՅԵԱԼ ԱԶԳԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ»: Այս նիւթերը առնուած են 11-րդի եւ 12-րդի «Հայ Դատ» դասագիրքերէն՝ խտացուած եւ պատշաճեցուած Թ. կարգի համար: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է մատուցուած դասանիւթին հիման վրայ:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, Թ. կարգին համար նկատի առնուած է Շահան Շահնուրի (1903–1974) «Հայոց Զանգակները» եւ մատուցուած է համապատասխան դասածրագիր:

Ներփակուած է նաեւ Արամ Անտոնեանի «Այն սեւ օրերուն» հաւաքածոյէն «Բան չկայ...»-ն՝ ընթերցանութեան եւ քննարկման համար:

Թ. կարգին համար նախատեսուած նիւթը կը վերջանայ 20-րդ դարուն իրագործուած ցեղասպանութիւններու եւ մարդկային իրաւունքներու ցայրայել խախտումներու մօտաւոր ցանկով մը:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Երիտ. Թուրքերու կառավարութիւնը Արեւմտեան Հայաստանը պարպեց հայութենէ: Կը մնար, որ հազարամեակներու ընթացքին այդ հողերուն վրայ կառուցած անոր մշակութային կոթողներն ալ ոչնցացնէր, որպէսզի այլեւս իր տիրացած երկրին մէջ ո՛չ մի հետք մնար հայութենէ:

Առաջին հերթին փոխուեցան հայկական տեղանունները: Քարտէսներու վրայէն ջնջուեցաւ «Հայկական Վիլայեթներ» անուանումը, որ իրականին մէջ Արեւմտահայաստանն էր, կամ Թուրքիոյ արեւելքի այն 6 նահանգները ուր հայութիւնը կեդրոնացած էր: Աստիճանաբար փոխուեցան նաեւ հայկական գիւղերու եւ քաղաքներու անունները: Եթէ ձեր տատիկը կամ պապիկը ծնուած ըլլայ Արեւմտեան Հայաստանի մէկ գիւղին կամ քաղաքին մէջ, հազիւ թէ այսօրուան Թուրքիոյ քարտէսին վրայ զայն գտնելու ըլլաք:

Աւելի գէշ ձակատագրի ենթարկուեցան հայկական մշակութային կոթողները: Արդէն 1915–1916 Եղեռնի ընթացքին, կ'այրէին, կամ կը պայթեցնէին եկեղեցիներ, հայկական դպրոցներ ու այլ շինութիւններ: Շրջապատի գիւղացիները հայկական եկեղեցիի քարերը եւ այլ շինանիւթերը կողոպտելով զանոնք իրենց տուները շինելու կը գործածէին:

Օտար ճարտարապետներու եւ հնագէտներու խումբեր, անոնց մէջ նաեւ ինքնութիւնը ծածկած հայեր, կ'այցելէն այս շինութիւնները՝ կը չափագրեն եւ կը նկարահանեն: Անոնց զեկոյցները ցոյց կու տան, թէ ներկայ վիճակը անհամեմատելի է նախքան 1915 նոյն շինութիւններու լուսանկարներուն հետ: Այս խումբերը կը վկայեն, որ ոչնչացումը կը կատարուի միտումնաւոր կերպով: Չաւերելու պարագային, հայ եկեղեցիները մզկիթի, թանգարանի, նոյնիսկ ախոռի կը վերածեն, կամ կը գործածեն զինուորներու նշանառութեան վարժութիւններու որպէս թիրախ: Ճանապարհներ կամ ամբարտակներ կառուցելու պատրուակով, կ'աւերեն հայկական շինութիւնները, ինչպէս աւերեցին Անիի Սուրբ Փրկիչը: Կիլիկիոյ հայկական եկեղեցիներու եւ բերդերու քանդակները ջնջուած են եւ զանոնք իբրեւ բիզանդական շինութիւններ կը ներկայացուին: Կառավարութիւնը Պոլսոյ հայկական շինութիւնները վերանորոգելու իրաւունք չի տար որպէսզի ատոնք ալ աստիճանաբար փլուզումի ենթարկուին:

Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան–Ինստիտուտը հաւաքածոյ մը կազմած է, որ ցոյց կու տայ շինութիւններու այսօրուան իրավիճակը ի համեմատութիւն 1915–էն առաջ եղածին: Վարը բերուած են քանի մը օրինակներ:

Հռոմոսի վանք, 10–11րդ դարեր

Բագնայրի վանք, 11–13րդ դարեր, գիւղ Բագնայր (Ղոզլուջա)

Խժկոնքի վանք, 11–13րդ դարեր

Տեկորի տաճար, 5–րդ դար

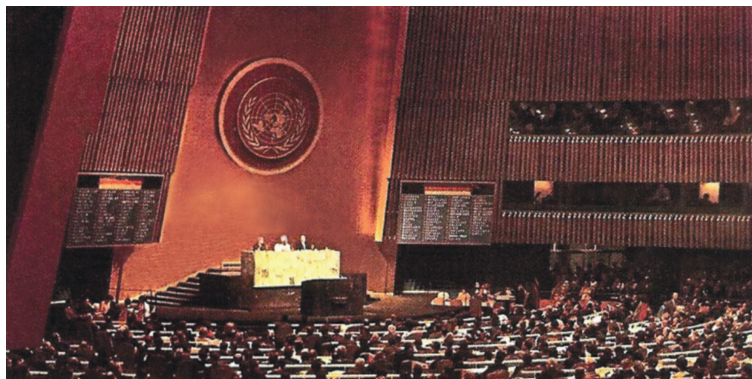
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻԱՑԵԱԼ ԱԶԳԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

1945-ի Մայիս 7-ին, երբ 50 ազգերու ներկայացուցիչներ Սան Ֆրանսիսկո հաւաքուած Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ) հիմնադրման աշխատանքները կը տանէին, Հայ Դատի Յանձնախումբը խնդրագրով մը դիմեց այդ բարձրատեսանին: Խնդրագիրը կը նկարագրէր Թուրքիոյ մէջ հայերու դէմ կատարուած սպանդի ու տեղահանման արդիւնքով իրենց հայրենիքէն արտաքսուած ու գաղթական դարձած հայ ժողովուրդին վիճակը եւ կը խնդրէր լուծում մը գտնել: Խնդրագիրը կը յիշեցնէր Ուդրօ Ուիլսոնի գծած Հայաստանի քարտէսի մասին, որուն մեծ մասը այժմ Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ կը գտնուէր: Կը խնդրէր այդ տարածաշրջանէն, այսինքն՝ Արեւմտեան Հայաստանէն, արեւելեան մասը, որ այդ օրերուն Թուրքիոյ մէջ հազիւ բնակեցուած էր, Սովետական Հայաստանին կցել, որպէսզի աշխարհացրիւ հայութիւնը կարենայ հաւաքուիլ ու ազատ ապրիլ:

ՄԱԿ-ի դրօշը

ՄԱԿ-ի այդ օրերու նիստերուն նիւթ չդարձաւ Հայկական հարցը. սակայն, միջազգային մամուլը արձագանգեց եւ նպաստաւոր արտայայտութիւններ ունեցաւ Հայկական Հարցի մասին. Նոյնիսկ արժարծուեցաւ Կարսի ու Արտահանի Սովետական Հայաստանին կցելու հարցը:

ՄԱԿ-ը Ընդհանուր Ժողովի մէջ

Անկէ ետք, 1971 թուականին, ՄԱԿ-ի մէջ անգամ մը եւս յիշուեցաւ հայերու ջարդերու եւ տեղահանութեան մասին: Այդ ատեն Ռաֆայէլ Լեւնքինի ջանքերով արդէն հաստատուած էր «ցեղասպանութիւն» հասկացութիւնը, եւ թէ ինչ պայմաններ

լրացնելու պարագային է որ դեպք մը ցեղասպանութիւն կը կոչուի: 1971-ին ՄԱԿ-ի ենթայանձնախումբերէն մէկուն մէջ կ'ուսումնասիրուէր ցեղասպանութեան կանխարգիլման եւ ոճրագործները պատժելու միջոցները: 1973-ին ենթայանձնախումբը այդ նիւթին շուրջ կատարած իր ուսումնասիրութիւններու արդիւնքը ներկայացուց ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովին: Տեղեկագրի յօդուած 30-ը 1915-ի Եղեռնը կը յիշատակէր՝ իբրեւ օրինակ 20-րդ դարու ցեղասպանական արարքներուն: Տեղեկագիրը վաւերացուեցաւ. բայց Թուրքիոյ իշխանութիւնը իր ամբողջ ուժերը լարած, քաղաքական կապերը օգտագործելով հակաքարոզչութեան ելաւ: 1978-ին տեղեկագրին մէջէն ջնջուեցաւ յօդուած 30-ը:

ՄԱԿ-ի Միջազգային Դատարանի նիստերէն

Սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութիւններու, մանաւանդ՝ Հայ Դատի Յանձնախումբի տարած աշխատանքին, կարգ մը երկիրներու ձնշումին եւ տեղեկագրի զեկուցաբեր Պենձըմին Ուիթիքըրի խոր ուսումնասիրութիւններուն իբրեւ արդիւնք, յօդուած 30-ը վերատեսութեան ենթարուեցաւ եւ հայոց ցեղասպանութիւնը յօդուած 24-ի մէջ դարձեալ յիշուեցաւ որպէս օրինակ: Ի հեճուկս թուրք քարոզչութեան եւ տարած հակահայ աշխատանքներուն, տեղեկագիրը վաւերացուեցաւ 1986-ին:

1988-էն ետք, Հայ Դատի Յանձնախումբը հետապնդած է նաեւ Ղարաբաղի հիմնահարցը ՄԱԿ-ի զանազան յանձնաժողովներէն ներս: Եւ այսպէս՝ մինչեւ Հայաստանի անկախացումը, երբ Հայաստանի պետութիւնը կրնար հետեւիլ Հայոց Ցեղասպանութեան ընդունման եւ ճանաչման թէ՛ ՄԱԿ-ի մէջ եւ թէ՛ զանազան պետութիւններու կողմէ:

Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան կեդրոնական շէնք

Վարը բերուած է ցանկը այն երկիրներուն, որոնք պաշտօնապէս
ճանչցած են Հայոց Յեղասպանութիւնը

- Արգենտինա
- Հայաստան
- Պելկիա
- Պելառուս
- Գանատա
- Չիլէ
- Կիպրոս
- Ֆրանսա
- Գերմանիա
- Յունաստան
- Իտալիա
- Լիթուանիա
- Լիբանան
- Հոլանտա
- Լեհաստան
- Ռուսիա
- Սլովակիա
- Շուէտ
- Շվեյցարիա
- Ուրուկուէյ
- քաղաք Վատիկան
- Վենեզուէլա

*Նաեւ՝ երկիրներու մէջ նահանգներ կամ շրջաններ, որոնք առանձինն ճանչցած են
Հայոց Յեղասպանութիւնը.*

- Սպանիոյ Պասկերու շրջանը եւ Գատալունիան
- Ուկրանիոյ Քրիմէան
- Աւստրալիոյ Նոր Հարաւային Ուէլզը
- Գանատայի Քուէպէքը
- Հարաւային Աւստրալիան
- Սքաթլանտը
- Ուէլզը
- Հիւսիսային Իռլանտան
- ԱՄՆի 50 նահանգներէն 43-ը

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դասաւանդման Ծրագիր
Դպրոցական բոլոր դասարանների համար

Գ. ԽՈՒՄԲ

(Իններորդ դասարան)

9-րդ դասարանի համար եւս յանձնարարելի է նախորդ տարիների նիւթերի վերաբառ անել: Ուսուցչի հայեցողութեան է մնում, թէ ինչպէս կը կատարի այդ վերաբառը: Նիւթերը արդէն բեռնուած են համացանցի վրայ. աշակերտները կարող են համակարգչի վրայ կարդալ դրանք եւ պատրաստուել՝ սովորելու համար երկու նոր ենթագլուխներ՝ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» եւ «ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻԱԻՈՐՈՒԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ»: Այս նիւթերը առնուած են 11-րդի եւ 12-րդի «Հայ Դատ» դասագրքերից՝ խտացուած եւ պատշաճեցուած 9-րդի համար: Դասածրագիրը (lesson plan) կազմուած է մատուցուած դասանիւթի հիման վրայ:

Որպէս յաւելեալ ընթերցանութիւն, 9-րդ դասարանի համար նկատի է առնուած Շահան Շահնուրի (1903–1974) «Հայոց Զանգակները» եւ մատուցուած է համապատասխան դասածրագիր:

Ներփակուած է նաեւ Արամ Անտոնեանի «Այն սեւ օրերուն» հաւաքածոյից «Բան չկայ...»-ն՝ ընթերցանութեան եւ քննարկման համար:

9-րդ դասարանի համար նախատեսուած նիւթը վերջանում է 20-րդ դարում իրազործուած ցեղասպանութիւնների եւ մարդու իրաւունքների ծայրայեղ խախտումների մօտաւոր ցանկով:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Երիտ. Թուրքերի կառավարութիւնը Արեւմտեան Հայաստանը հայութիւնից դատարկեց: Մնում էր, որ հազարամեակների ընթացքում այդ հողերի վրայ կառուցած նրա մշակութային կոթողներն էլ ոչնցացներ, որպէսզի իր տիրած երկրի վրայ հայութիւնից ոչ մի հետք չմնար:

Առաջին հերթին փոխուեցին հայկական տեղանունները: Քարտէսների վրայից ջնջուեց «Հայկական Վիլայեթներ» անուանումը, որ իրականում Արեւմտահայաստանն էր, կամ Թուրքիայի արեւելքի այն 6 նահանգները ուր կենտրոնացած էր հայութիւնը: Աստիճանաբար փոխուեցին նաեւ հայկական գիւղերի եւ քաղաքների անունները: Եթէ ձեր տատիկը կամ պապիկը ծնուած լինի Արեւմտեան Հայաստանի մի գիւղում կամ քաղաքում, հազիւ թէ այսօրուայ Թուրքիայի քարտէսի վրայ կարելի լինի այն գտնել:

Աւելի վատ ճակատագրի ենթարկուեցին հայկական մշակութային կոթողները: 1915–1916 Եղեռնի ընթացքին, արդէն այրում, կամ պայթեցնում էին եկեղեցիներ, հայկական դպրոցներ ու այլ շինութիւններ: Շրջապատի գիւղացիները հայկական եկեղեցու քարերը եւ այլ շինանիւթերը կողոպտում ու դրանցով իրենց տներն էին շինում:

Օտար ճարտարապետների եւ հնագէտների խմբեր, դրանց մէջ նաեւ ինքնութիւնը ծածկած հայեր, այցելում են այս շինութիւնները՝ չափազրում են եւ նկարահանում: Նրանց զեկոյցները ցոյց են տալիս, թէ ներկայ վիճակը անհամեմատելի է նախքան 1915 նոյն շինութիւնների լուսանկարների հետ: Այս խմբերը վկայում են, որ ոչնչացումը կատարւում է միտումնաւոր կերպով: Չաւերելու պարագայում, հայ եկեղեցիները մզկիթի, թանգարանի, նոյնիսկ ախոռի են վերածում, կամ գործածում են զինուորների նշանառութեան վարժութիւնների համար որպէս թիրախ: Ճանապարհներ կամ ամբարտակներ կառուցելու պատրուակով, աւերում են հայկական շինութիւնները, ինչպէս աւերեցին Անիի Սուրբ Փրկիչը: Կիլիկիոյ հայկական եկեղեցիների եւ բերդերի քանդակները ջնջուած են եւ դրանք իբրեւ բիզանդական շինութիւններ են ներկայացւում: Կառավարութիւնը Պոլսոյ հայկական շինութիւնները վերանորոգելու իրաւունք չի տալիս որպէսզի դրանք էլ աստիճանաբար փլուզումի ենթարկուեն:

Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան–Ինստիտուտը հաւաքածոյ է կազմել, ուր ցոյց է տրւում շինութիւնների այսօրուայ իրավիճակը ի համեմատութիւն 1915–ից առաջ եղածի: Ներքեւում բերուած են մի քանի օրինակներ:

Հռոմոսի վանք, 10–11րդ դարեր

Բագնայրի վանք, 11–13րդ դարեր, գիւղ Բագնայր (Ղոզլուջա)

Խժկոնքի վանք, 11–13րդ դարեր

Տեկորի տաճար, 5–րդ դար

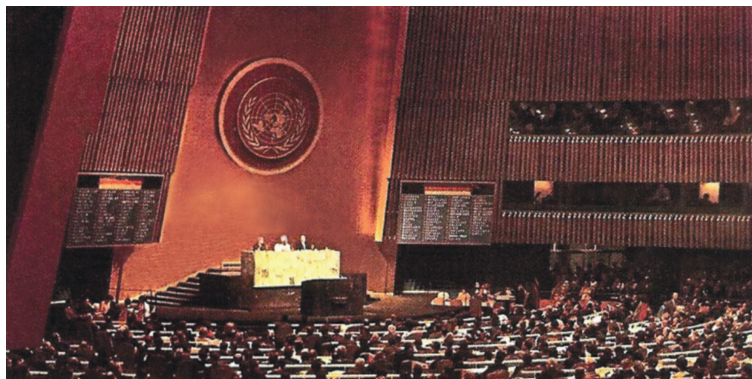
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻԱԴՐՈՐՈՒՄԸ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1945-ի Մայիս 7-ին, երբ 50 ազգերի ներկայացուցիչներ Սան Ֆրանսիսկո հաւաքուած Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան (ՄԱԿ) հիմնադրման աշխատանքներն էին տանում, Հայ Դատի Յանձնախումբը մի խնդրագրով դիմեց այդ բարձրատեսանին: Խնդրագիրը նկարագրում էր Թուրքիայում հայերի դէմ կատարուած սպանդի ու տեղահանման արդիւնքով իրենց հայրենիքից արտաքսուած ու գաղթական դարձած հայ ժողովրդի վիճակը եւ խնդրում էր լուծում գտնել: Խնդրագիրը յիշեցնում էր Ուդրո Ուիլսոնի գծած Հայաստանի քարտէսի մասին, որի մեծ մասը այժմ Թուրքիայի տիրապետութեան տակ էր գտնուում: Խնդրում էր այդ տարածաշրջանից, այսինքն՝ Արեւմտեան Հայաստանից, արեւելեան մասը, որ այդ օրերին Թուրքիայում հազիւ էր բնակեցուած, Սովետական Հայաստանին կցել, որպէսզի աշխարհացրի հայութիւնը կարողանայ հաւաքուել ու ազատ ապրել:

ՄԱԿ-ի դրօշը

ՄԱԿ-ի այդ օրերի նիստերին Հայկական հարցը նիւթ չդարձաւ. սակայն, միջազգային մամուլը արձագանքեց եւ նպաստաւոր արտայայտութիւններ ունեցաւ Հայկական Հարցի մասին. Նոյնիսկ արծարծուեց Կարսի ու Արդահանի Սովետական Հայաստանին կցելու հարցը:

ՄԱԿ-ը Ընդհանուր Ժողովի մէջ

Դրանից յետոյ, 1971 թուականին, ՄԱԿ-ի մէջ մի անգամ եւս յիշուեց հայերի ջարդերի եւ տեղահանութիւնների մասին: Այդ ժամանակ Ռաֆայէլ Լեմբինի ջանքերով արդէն հաստատուած էր «ցեղասպանութիւն» հասկացութիւնը, եւ թէ ինչ պայմաններ

լրացնելու պարագայում է, որ դեպքը ցեղասպանություն է կոչում: 1971-ին ՄԱԿ-ի ենթալանձնախմբերից մեկում ուսումնասիրում էր ցեղասպանության կանխարգիլման եւ ոճրագործներին պատժելու միջոցները: 1973-ին ենթալանձնախումբը այդ նիստի շուրջ կատարած իր ուսումնասիրությունների արդիւնքը ներկայացրեց ՄԱԿ-ի Մարդու Իրաւունքների Յանձնաժողովին: Տեղեկագրի յօդուած 30-ը 1915-ի Եղեռնը յիշատակում էր՝ 20-րդ դարի ցեղասպանական արարքների իբրեւ օրինակ: Տեղեկագիրը վաւերացուեց. բայց Թուրքիոյ իշխանութիւնը իր ամբողջ ուժերը լարած, քաղաքական կապերը օգտագործելով հակաքարոզչութեան դուրս եկաւ: 1978-ին տեղեկագրում ջնջուեց յօդուած 30-ը:

ՄԱԿ-ի Միջազգային Դատարանի նիստերից

Սփիւռքի քաղաքական կազմակերպութիւնների, մանաւանդ՝ Հայ Դատի Յանձնախմբի տարած աշխատանքի, մի շարք երկրների ձնշումին եւ տեղեկագրի զեկուցաբեր Բենջըմին Ուիթիքըրի խոր ուսումնասիրութիւններին իբրեւ արդիւնք, յօդուած 30-ը վերատեսութեան ենթարուեց եւ հայոց ցեղասպանութիւնը յօդուած 24-ի մէջ դարձեալ յիշուեց որպէս օրինակ: Ի հեճուկս թուրք քարոզչութեան եւ տարած հակահայ աշխատանքներին, տեղեկագիրը վաւերացուեց 1986-ին:

1988-ից յետոյ, Հայ Դատի Յանձնախումբը ՄԱԿ-ի զանազան յանձնաժողովներում հետապնդել է նաեւ Ղարաբաղի հիմնահարցը: Եւ այսպէս՝ մինչեւ Հայաստանի անկախացումը, երբ Հայաստանի պետութիւնը կարողութիւնն ունէր հետեւելու Հայոց Ցեղասպանութեան ընդունման եւ ճանաչման թէ՛ ՄԱԿ-ում եւ թէ՛ զանազան պետութիւնների կողմից:

Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան կենտրոնական շէնք

Ներքեում բերուած է ցանկը այն երկրների, որոնք պաշտօնապէս ճանաչել են Հայոց Յեղասպանութիւնը

- Արգենտինա
- Հայաստան
- Բելգիա
- Բելառուս
- Կանադա
- Չիլի
- Կիպրոս
- Ֆրանսիա
- Գերմանիա
- Յունաստան
- Իտալիա
- Լիթւանիա
- Լիբանան
- Հոլանդիա
- Լեհաստան
- Ռուսաստան
- Սլովակիա
- Շուեդիա
- Շվեյցարիա
- Ուրուգուէյ
- քաղաք Վատիկան
- Վենեզուէլա

Նաեւ՝ երկրներում նահանգներ կամ շրջաններ, որոնք առանձնաբար ճանաչել են Հայոց Յեղասպանութիւնը.

- Սպանիայի Բասկերի շրջանը եւ Քաթալոնիան
- Ուկրայնայի Քրիմէան
- Աւստրալիայի Նոր Հարաւային Ուելզը
- Կանադայի Քուէպէքը
- Հարաւային Աւստրալիան
- Սքաթլանդը
- Ուելզը
- Հիւսիսային Իռլանդիան
- ԱՄՆի 50 նահանգներից 43-ը

Դասածրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Իններորդ _____ Միաուր թիվ _____ Տեղություն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտը արդեն քաղած պիտի լինի Հայոց Ցեղասպանության մասին հիմնական գիտելիքներ: Այս դասանիւթը իւրացնելով՝ աշակերտը պիտի կարողանայ ըմբռնել, որ Հայոց Ցեղասպանութիւնը միայն մարդկային կորուստ չէր: Թուրքերը բացի այն որ Արեւմտահայաստանը մաքրեցին հայերից, ջնջեցին նաեւ նրանց թողած մշակութային կոթողները, այսինքն՝ ֆիզիքական հետքերը: Այս դասանիւթով, աշակերտը նաեւ պիտի որոշ չափով ծանօթանայ ՄԱԿ–ի մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան նիւթը արծարծելու Հայ Դատի Յանձնախմբի աշխատանքներին:

Նիւթեր (Materials)

1. «Հայոց Ցեղասպանութիւնը» դասանիւթը
2. Համացանց
3. Վարժութեան թերթիկներ

Քաջալերանք, մղում (Motivation)

Ուսուցիչը հարց է տալիս, թէ ինչո՞ւ են թուրքերը հայկական եկեղեցիները ւերում, եւ կամ այժմ էլ նոյնը ազերիներն են անում հայկական կոթողներն ու խաչքարները ւերելով: Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեն դրանք մարդկային յիշողութեան համար եւ ի՞նչ քաղաքական նշանակութիւն ունեն: Քննարկումը 10 րոպէից աւելի չպիտի տեւի:

Ապա՝ երկրորդ քննարկումը՝ եւս 10 րոպէ. ինչո՞ւ այսքան աշխատանք, կամ ի՞նչ պէտք է Հայոց Ցեղասպանութիւնը աշխարհում ձանաչել տալու համար:

Ուսուցիչը բազմացնում եւ դասարանին է ցրում դասանիւթը, կամ համակարգչով ներկայացնում:

Ապա՝ սկսում է դասաւանդումը:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence)

ա. Ուսուցիչը առաջնորդում է «Հայոց Ցեղասպանութիւնը» դասանիւթի ընթերցումը դասարանում: Որեւէ մեթոդի կիրառումը թողնում է ուսուցչի հայեցողութեան:

բ. Դասարանը սկսում է քննարկել կարդացած նիւթը եւ ուսուցիչը քննարկումը առաջնորդում է այնպիսի ուղղութեամբ, որ աւարտին աշակերտները վերը նշուած հարցերի պատասխանը ունենան:

Անհատական աշխատանք (Independent Practice)

ա. Աշակերտները Վիքիպեդիայից կամ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարանի կայքէջից կամ ընդհանրապէս համացանցից գտնում են, թէ բացի երկրներից համաշխարհային որ մեծ կազմակերպութիւններն են ձանաչել հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ զեկոյց են պատրաստում:

բ. Հայոց Ցեղասպանության Թանգարանի կայքէջը բազմաթիւ օրինակներ ունի հայկական մշակութային կոթողների աներումը փաստագրող: Դրանցից մի քանի օրինակ է միայն բերուած դասանիւթի մէջ: Աշակերտները կարող են միւս օրինակներն էլ վերցնել եւ տեղադրել իրենց նկարած Թուրքիայի մօտաւոր քարտէսի վրայ: Այսպիսով կը ստացուի որոշ պատկեր թուրքական աներումներից:

գ. Աշակերտները լրացնում են վարժութեան թերթիկը:

Յաւելեալ աշխատանք (Supplemental activities)

ա. Աշակերտները լրացնում են «Հայկական կոթողները Թուրքիայում» հարցաթերթիկը:

բ. Աշակերտները դպրոցի գրադարանում ուսումնասիրութիւն կատարելով, ցանկագրում են Հայկական Ցեղասպանութեան եւ Հայկական հարցին վերաբերող գրքերը եւ իւրաքանչիւրի մասին մի քանի տող ծանօթութիւն են գրում:

գ. Աշակերտները պարտականութիւն են ստանձնում կարդալ Արամ Անտոնեանի «Այն սեւ օրերուն» հաւաքածուից «Բան չկայ...»-ն որ բերուած է յապաւումներով: Դասարանում կազմակերպում է գրոյց-վերլուծութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան գրականութեան այս նմոյշի եւ պարփակած թեմաների շուրջ:

դ. Ներփակուած է մի մօտաւոր ցանկ 20-րդ դարում իրագործուած ցեղասպանութիւններից եւ մարդու իրաւունքների ծայրայեղ խախտումներից: Աշակերտները խմբերի բաժանուած վերցնում են մէկ օրինակ եւ համացանցի վրայ ուսումնասիրութիւններ կատարելով կարճ զեկոյց են պատրաստում:

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Ընթերցանութեան եւ քննարկման մասնակցութիւնը, համացանցում կատարած ուսումնասիրութիւնները եւ պատրաստուած զեկոյցները, վարժութեան թերթիկների լրացումը:

Վարժութիւն

Ընդհանրացումները փաստերով օժտել

Վարի նախադասութիւնները ընդհանրացումներ են, որոնցմէ իւրաքանչիւրը պէտք է կարենաք հիմնաւորել երկու փաստերով:

1. Օսմանեան կառավարութիւնը հայերու բնաջնջման իր ծրագիրը շատ գաղտնաբար կը գործադրէր:

ա) _____

բ) _____

2. Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերը քիչ են Թուրքիոյ պաշտօնական արխիւներուն մէջ:

ա) _____

բ) _____

3. Օսմանեան կառավարութիւնը հայ ժողովուրդի բնաջնջումը իրագործեց տարբեր փուլերով:

ա) _____

բ) _____

4. Ցեղասպանութեան հետեւանքով հայ մշակոյթը մեծ վնասներ կրեց:

ա) _____

բ) _____

Վարժութիւն

Ընդհանրացումները փաստերով օժտել

**Ներքեւի նախադասութիւնները ընդհանրացումներ են, որոնցից իրա-
քանչիւրը պէտք է կարողանաք հիմնաւորել երկու փաստերով:**

1. Օսմանեան կառավարութիւնը հայերի բնաջնջման իր ծրագիրը շատ գաղտ-
նաբար էր գործադրում:

ա) _____

բ) _____

2. Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերը քիչ են Թուրքիոյ պաշտօնա-
կան արխիւներում:

ա) _____

բ) _____

3. Օսմանեան կառավարութիւնը հայ ժողովրդի բնաջնջումը իրագործեց տար-
բեր փուլերով:

ա) _____

բ) _____

4. Ցեղասպանութեան հետեւանքով հայ մշակոյթը մեծ վնասներ կրեց:

ա) _____

բ) _____

Հ ա Ր Գ ա թ Ե Ր թ Ի Կ

Հայկական կոթողները Թուրքիոյ մէջ

ՄԱԿ–ի «Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Խմբակցութիւն»ը (Minority Rights Group) Հայաստանին յատկացուցած տեղեկագրի մը մէջ, 1976–ին (The Minority Rights Report no. 32 on Armenia), խօսելով Թուրքիոյ մէջ հայկական մշակութային կոթողներու դիտաւորեալ փձացման մասին, կ'եզրակացնէ՝

«Մենք պիտի ցանկանայինք տեսնել աւելի մեծ հոգածութիւն արեւելեան Թուրքիոյ հայկական կոթողներու հանդէպ. թէպէտ պիտի զգուշացնենք, որ արեւմտեան պետութիւնները կամ Իւնեսքոն (Unesco) Թուրքիոյ վրայ այս խնդրին վերաբերեալ որեւէ ձնշում չքանեցնեն. նման ձնշումը կրնայ միայն արագացնել տակաւին կանգուն մնացած կոթողներուն աւերումը»:

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ «Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Խմբակցութիւն»ը այսքան մեղմօրէն եւ առանց պահանջի կը դնէ հայկական կոթողներու պահպանման հարցը:

2. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Թուրքիոյ վրայ որեւէ ձնշում կրնայ արագացնել հայկական կոթողներու աւերումը:

3. Ի՞նչ է Իւնեսքոն (Unesco) եւ արդեօք ան կրնա՞յ հայկական կոթողներու պահպանման հարցը հետապնդել. եթէ կրնայ, ինչո՞ւ չ'ըներ:

Հ ա Ր Գ ա թ Ե Ր թ Ի Կ

Հայկական կոթողները Թուրքիայում

ՄԱԿ–ի «Փոքրամասնութիւնների Իրաւունքների Պաշտպանութեան Խմբակցութիւն»ը (Minority Rights Group) Հայաստանին յատկացրած մի տեղեկագրի մէջ, 1976–ին (The Minority Rights Report no. 32 on Armenia), խօսելով Թուրքիայում հայկական մշակութային կոթողների դիտաւորեալ փճացման մասին, եզրակացնում է՝

«Մենք պիտի ցանկանայինք տեսնել աւելի մեծ հոգածութիւն արեւելեան Թուրքիոյ հայկական կոթողների հանդէպ. թէպէտ պիտի զգուշացնենք, որ արեւմտեան պետութիւնները կամ Իւնեսքոն (Unesco) Թուրքիոյ վրայ այս խնդրի վերաբերեալ որեւէ ձնշում չբանեցնեն. նման ձնշումը կարող է միայն արագացնել դեռ կանգուն մնացած կոթողների աւերումը»:

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ «Փոքրամասնութիւնների Իրաւունքների Պաշտպանութեան Խմբակցութիւն»ը այսքան մեղմօրէն եւ առանց պահանջի է դնում հայկական կոթողների պահպանման հարցը:

2. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Թուրքիոյ վրայ որեւէ ձնշում կարող է արագացնել հայկական կոթողների աւերումը:

3. Ի՞նչ է Իւնեսքոն (Unesco) եւ արդեօք կարո՞ղ է հայկական կոթողների պահպանման հարցը հետապնդել. եթէ կարող է, ինչո՞ւ չի անում:

ՀԱՅՈՑ ԶԱՆԳԱԿՆԵՐԸ

Շահան Շահնուր (1903–1974)

— Ո՞րն է այն ուժը,— հարցուց Մուսթաֆա Քեմալ տոքթը. Զիպպերմանին,— որ հայոց հայրենասիրութիւնը կ'ամրապնդէ, հակառակ իրենց կրած ազգակործան ջարդերուն: Ահեղ ուժ մըն է ան, անօրինակ եւ արտասովոր բան մը, որուն պէտք է ծանօթանանք, կարենալ գործելու համար ըստ այնմ:

«Տէր, կեցցո՛ւ Դու զհայս»

«Վերապրողը»

Գործ՝ Այդա Բոյաջեանի

— Հաւատացէ՛ք, որ ծանօթ պիտի չըլլայի բնաւ հայոց արտասովոր հայրենասիրութեան պատճառին, եթէ դիպուածը օգնած չըլլար ինծի,— պատասխանեց տոքթը. Զիպպերման:

— Ճշմարիտ գիտունը միշտ համեստ կ'ըլլայ,— ըսաւ Քեմալ:

— Ժողովուրդի մը հայրենասիրական զգացումները ջնջելու համար,— սկսաւ տոքթը. Զիպպերման,— անհրաժեշտ է ջնջել ժողովուրդն իսկ: Այդ նպատակով է, որ մենք ձեզի թելադրեցինք խմբական տեղահանութիւնը աւելցնել՝ տեղական ջարդերու ձեր հին մեթոտին վրայ. մեթոտ՝ որ անբաւական էր: Արդիւնքը ծանօթ է ձեզի: Բայց ժողովուրդ մը՝ միայն ներկայ չէ, այլ նաեւ անցեալ, միայն միս ու ոսկոր չէ, այլ նաեւ անշունչ իր: Այդ պատճառով է, որ դուք քանդեցիք նաեւ անցեալը, որ կ'ապրէր անշունչ իրերու մէջ եւ բնաջնջեցիք ձեռագիրն ու տպագիրը. պայթեցուցիք Անիի

աւերակները եւ խաչքարով պատեցիք փողոցները: Բայց, ափսո՛ս, դուք մոռցաք անհետացնել ու բնաջնջել առաւելապէս հիմնական բան մը. բան մը՝ որ հայ ժողովուրդին զգացումները իր մէջ կը խտացնէր առաւելագոյն չափով...

Գիտուն մարդը աւելցուց.

— Մոռցաք հայոց զանգակները:

Ու մինչ Քեմալ բողոքի շարժում մը կ'ընէր, գիտունը յարեց.

— Բարեբախտաբար մենք կայինք: Գերման զինարանները, որ անհրաժեշտ պահանջքը ունէին մետաղի, պատերազմի այդ տարիներուն. դիմեցին ձեզի՝ եւ դրկեցիք գերման զինարանը: Կը յիշէք թերեւս, որ այն ժամանակ գնդապետի աստիճան ունէի ես եւ կը հսկէի փոխադրութեանց: Զանգակներուն թիւը շատ մեծ էր: Կային, որ պապերու պէս յաղթամարմին էին եւ կային, որ թռչնիկներու պէս նուրբ՝ իրենց արդարի ծայնով: Կային, որ իրենց վրայ ունէին արձանագրութիւններ եւ զարդեր, կային, որ մերկ էին: Կը յիշեմ նաեւ իրենց խլուած լեզուները: Այո՛, փրցուցիք իրենց լեզուները, զիրենք լռեցնելով վերջնապէս: Պիլեմէտիկէն մինչեւ էսկիշէհիր ուղեկցեցայ իրենց վակոններուն. շոգեկառքը գիծէ դուրս ելաւ երկու անգամ: Կարծէք կը մերժէին մեկնիլ զանգակները հայոց աշխարհէն. անոնք, որոնք եկած էին Վասպուրականէն եւ Մշոյ դաշտէն, Ակնայ գաւառէն եւ Տաւրոսէն, անոնք որ եկած էին լեռնային գիւղերէն կամ բերրի այգեստաններէն:

Զանգակները կը մերժէին երթալ, քաջ գիտնալով, որ իրենց մեկնումով պիտի լռէր վերջին ծայնը հայուն: Բայց գացին ու ձուլուեցան...

— Ձեզ մտիկ կ'ընեմ,— ըսաւ պարզապէս Մուսթաֆա Քեմալը:

— Դժբախտաբար մենք միշտ կը մոռնանք,— աւելցուց գիտունը,— որ մարդ էակին արարքներէն ո՛չ մէկը կատարեալ է: Այդ իսկ պատճառով դուք չկրցաք բնաջնջել ամէն ինչ եւ հոս մնաց զանգակ մը. վերջինը: Հայոց այդ վերջին զանգակն է, որ կը հնչէ անվերջ եւ ծայն կու տայ իրեններուն, անոնց՝ որոնք ցրուած են աշխահրէ աշխարհ, ծովէ ծով: Կ'ըսեն, թէ աւերակ եկեղեցիի մը մէջ մնացած զանգակ մըն է ան, շատ հին եւ տեսքով անշահ, բայց ան կը դողանջէ անդադար: Իր ճիշդ մօտը գտնուող թուրքը բան չի լսեր, մինչ երկրագունտիս ամենէն հեռաւոր անկիւնն իսկ ինկած հայերէն ոմանք՝ իրենց զանգակը կը լսեն յստակութեամբ: Սփիւռքի մէջ կան նաեւ հայեր, որ անգիտակ են: Անոնք իրենց ձեռքը կը դնեն իրենց կուրծքին եւ կ'ըսեն. «Սիրտս խօսեցաւ»... Անոնք չեն գիտեր որ հեռաւոր հողին խորերէն եկող ծայնն է, որ լեզու ելած է:

— Կ'ընդունիմ, ըսաւ Քեմալ իր կանաչ աչքերը թարթելով, կ'ընդունիմ, որ առասպելը գեղեցիկ է եւ իմաստալից, միայն թէ ես իրապաշտ եմ, կը հիմնուիմ իրականին վրայ եւ ոչ թէ երեւակայականին...

— Ոչինչ այնքան իրական է, ընդմիջեց տոքթ. Զիպպէրմանը, որքան մեր երեւակայութիւնը, եւ միայն մեր երեւակայութիւնն է, որ իրական է:

— Իրական... Ուրեմն ցոյց տուէք մեզի այդ զանգակը, ցոյց տուէք մեզի անոր տեղը...

— Ամենայն սիրով,— ըսաւ գերմանացին:

Բայց մեր զանգակը միշտ կը հնչէ, ան ամէն ժամ եւ անվերջ կը դողանջէ, որովհետեւ թուրքերը չկրցան գտնել զայն:

(«Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը» գիրքէն)

«Վերածնունդ» գործ՝ Արամ Բոյաջեանի

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Հայոց զանգակները»

Դասածրագիր (Lesson-plan)

Ուսուցիչ/ներ _____

Դպրոց _____

Դասարան _____ Իններորդ _____ Միաուր թիվ _____ Տեղություն _____

Նպատակ (Objective) – Աշակերտները պիտի կարդան եւ վերծանեն խորհրդապաշտության դերը Շահան Շահնուրի «Հայոց զանգակները» գրության մէջ, ուշադրութեամբ ընկալեն զանգի նշանակութիւնը, նրա իմաստը եւ դերակատարութիւնը եւ ինչո՞ւ է զանգը գործածուել որպէս հայ ժողովրդի յարատեւման խորհրդանիշ: Խմբերի բաժանուած, աշակերտները կը հասնեն տուեալ նիւթի լիարժէք հասկացողութեան եւ բարձր մակարդակի մտածողութեան հարցումներ կը ձեւակերպեն:

Քաջալերանք, մղում (Motivation) – Ուսուցիչը դասարանին է ուղղում նոյն հարցը ինչ որ տրուած է գրութեան սկզբում. այն է՝ «Ո՞րն է այն ուժը, որ հայոց հայրենասիրութիւնը կ'ամրապնդէ, հակառակ իրենց կրած ազգակործան ջարդերուն»:

Դասաւանդման յաջորդականութիւն (Directed Lesson Sequence) – Դասարանում, որեւէ ազդեցիկ մեթոդով, կարդացում է նիւթը.

Ուսուցիչը հացումներ է տալիս վստահ լինելու համար որ աշակերտները հասկացել են կարդացածը.

Սկսում է քննարկումը խորհրդապաշտության եւ զանգի շուրջ.

Ուսուցիչը մէկ առ մէկ թում է ներքեւը բերուածները եւ աշակերտները պատասխանում են թէ իւրաքանչիւրը ինչ իմաստ է ներկայացնում տուեալ պատմութեան հետ կապուած.

Մութաֆա Քեմալ

Զիպպերման

Հայերին բնաջնջելու համար թուրքերի գործածած միջոցները

Զանգակներ

Գերմանացիների մասնակցութիւնը

Գնացքներ

Սփիւռքահայ

Հայկական հոգին կամ հայրենասիրութիւնը եւ այն խեղտելու փորձեր:

Անհատական աշխատանք (Independent Practice) – Խմբերի մէջ բաժանուած, աշակերտները հարցումներ են պատրաստում: Հարցումները պիտի լինեն թէ պարզ, որին կարելի է պատասխանել մէկ երկու բառով, կամ աւելի բացատրական, որի պատասխանը աւելի առարկայական է եւ նիւթի իմացութիւն եւ նիւթի վերաբերեալ կողմ-

նորոշում է պահանջում: Իւրաքանչիւր խումբ իր պատրաստած հարցումները ուղղում է դասարանին: Դասարանից պատասխանում է այն՝ որի թիւն է կանչում (Numbered Heads cooperative learning strategy). այսինքն՝ տրուած հարցի պատասխանը գտնում է խումբը միասին, վստահ լինելով, որ խմբի անդամները բոլորն էլ իւրացրել են պատասխանը, որովհետեւ խումբը խօսնակ չունի. պատասխանում է նա՝ ում թիւն է կանչուել:

Գնահատում/Արժեւորում (Evaluation/Assessment) – Արժեւորումը կատարում է հիմնուած աշակերտների պատրաստած հարցերի եւ տուած պատասխանների վրայ, որոնցով պարզ է դառնում, թէ նրանք որքան են հասկացել եւ իւրացրել նիւթը:

Բան Չկայ...

Արամ Անարունեանի «Այն Սեւ Օրերուն» հապորէն.

(Յապատումներով)

Ա.

Երրորդ առտուն էր որ կ'արթնայինք Գարլըքի այդ բարձրունքը, այծեմազէ հիւսուած խոշոր սեւ քուրձի մը տակ որ երկու անտաշ կոճղերու ծայրը հաստատուած՝ իբր վրան կը ցցուէր մեր վրայ: Աւելի քան յիսուն հոգի էինք այդ վրանին տակ, կին՝ էրիկմարդ, պզտիկներ, խառն ի խուռն, սեղմուած կուրծք կուրծքի, ոջիլներու եւ հազար տեսակ ճճիներու ճշմարիտ ովկիանոսի մը մէջ:

Եօթ ամիսէ ի վեր դէպի Մէսքէնէ քշուող բոլոր գաղթականները այդ լերկ ու քարոտ սարին կատարը բանակած էին, եւ ամէն մէկ կարաւան՝ ճամբաներուն երկայնքէն հաւաքուած ոջիլները բերեր այդտեղ ձգեր էր անապատ իջնելէ առաջ: Գետինը՝ քարացած հողին մէջ մխուած քուրջի կտորներ, ասուիի աղտոտ ու անճանաչ երանգներու մօզտիք մը որ իբր տախտակամած ծածկեր էր ամբողջ տարածութիւնը: Եւ հերուան հագուստներու այդ աւերակներուն վրայ այն սոսկալի մակաբոյծները կը վխտային, կ'ոստոստէին՝ ինչպէս եռացող հեղուկի մը փրփուրը կազմող պղպջակները:

Մարդիկ վարժուեր էին այլեւս անոնց, եւ երբեմն կը քաշէին կը հանէին այդ քուրջերէն մէկը ու խնդալով ցոյց կու տային իրենց քովիններուն: Ոջիլները անոնց վրայ կ'եռային, կը խժային կարծես՝ խորիսխներուն երկայնքը խռնուած մեղուններու բանակի մը պէս:

Հալէպը մեր դէմն էր, հազիւ կէս ժամ հեռու, բայց արգիլուած քաղաքն էր մեզի համար որ մասնաւոր հսկողութեան տակ կը գտնուէինք եւ չէինք կրնար Գարլըքէն հեռանալ: Մօտը, գրեթէ տաս վայրկեան անդին, պիստակի գաճաճ ծառերով եզերուած պողոտայի մը ծայրը, ահագին ջրամբար մը կար, բայց մինչեւ հոն երթալու եւ լուացուելու համար ստիպուած էինք ենթարկուիլ հազար տեսակ ձեւակերպութիւններու, ու նորէն չէինք կրնար դէպի ջրամբարը ուղղուիլ, առանց ժանտարմայի մը ընկերակցութեան: Եւ այդպէս առտու կանուխ՝ տակաւին քնատ ժանտարմները շատ տրամադիր չէին ըլլար «անասունները ջուրի տանելու», ինչպէս կ'ըսէին ծիծաղելով:

Բայց արդէն ուրիշ գործ ունէինք: Մարմիննիս մաքրելէ առաջ պէտք էր մեր հագուստները ստկել: Որովհետեւ գիշերուան ընթացքին բիրաւոր ոջիլներ բոյն դրած պէտք է ըլլային անոնց մէջ:

Մեր վրանէն զատ, ուրիշ երեք այծամազէ վրաններ ալ կային բարձրունքին վրայ: Պետական վրաններն էին ասոնք, բոլորին ալ չորս կողմը բաց, ամառուան՝ ինչպէս ձմեռուան ընթացքին: Եւ այդ անիծուած տեղը՝ տաքը նոյնքան սպանիչ էր որքան ցուրտը:

.....

Պզտիկ տղաքը միայն լաւագոյն ջարդը կու տային անոնց [ոջիւներուն], երբ պատահամար լրագիր մը կամ ուրիշ ոեւէ թուղթի կտոր մը կ'անցներ ձեռքերնին: Իսկոյն կը բռնկցնէին զայն ու կը նետէին այդ անհամար բազմութիւններուն վրայ: Եւ այն պաշտելի անգիտակցութեան տարիքին մէջ ուր կը գտնուէին այդ դժբախտ տղաքը, հերուան բոլոր զբօսանքներուն խնծիղէն որբացած իրենց պզտիկ սիրտը անսահման ցնծութեամբ մը կը լեցուէր երբ բոցերուն ազդեցութեան տակ այն բիւրաւոր ոջիւները յաջորդաբար խարկուելով կը ճարճատէին ու կը ցատկէին հրթիռներէ խուսող կայծերու պէս:

Ճշմարիտ հրախաղութիւն մը որ կը շէնցներ իրենց զրկուած հոգին, եւ խել-խօլ ոստոստումներու, պարերու, բայց մանաւանդ ուրախութեան կանչերու խառնարանի մը կը վերածէր կեանքին բոլոր երանութիւններէն խլուած այդ մանուկներուն սովորաբար տխուր ու ողբագին խումբերը:

Բ.

...Հրացանի հարուած մը յանկարծ մեզ սթափեցուց մտալլկիչ երազանքէն՝ որուն տակազ մատնուէր էինք այդ անախորժ ու սպանիչ զբաղման մէջ, որ տաժանք մըն էր ինքնին:

Քանի ատեն կար որ զէնքի ձայները մեզ չէին զարմացներ, եւ ճամբուն ընթացքին այլեւս բոլորովին վարժուէր էինք մեր գլխուն մօտէն անցնող, երբեմն նոյն իսկ մեր մազերը խանձող գնդակներու չարագոյժ սուլիւնին: Չվախցանք այդ հրազէնի ձայնէն: Բայց կայքին մէջ առաջ եկած իրաւանցումը եւ հետաքրքրութիւնը մեզ ստիպեցին որ ետեւնիս դառնանք:

Անմիջապէս՝ երեք-չորս հարուածներ ալ, յետոյ համախումբ հրացանաձգութիւն մը միանգամայն տասը ժանտարմաներու կողմէ, որոնք Դարլըքի աջ կողին եզերքը դիրք բռնէր էին ու նշան կ'առնէին բանի մը որուն ինչ ըլլալը չէինք տեսներ:

Բարձունքը՝ այդտեղ՝ բոլորովին սեպ էր, ուր կը քօղարկէր գառիվայրը որ Մէսքէնէ իջնող կառուղիին կը յանգէր: Կ'երեւայ՝ հրացանաձգութեան առարկան այդ գառիթափին վրայ կը գտնուէր որ չէինք կրնար տեսնել:

Ոտքի ելանք, եւ փութացինք յառաջանալ: Բայց ժամտարմա մը, հայհոյութիւններու տարափ մը բերնին, հրամայեց որ առաջ չանցնինք:

Յետոյ նորէն համախումբ հրացանաձգութիւն մը ըրին, բայց կ'երեւայ թէ ան ալ ապարդիւն մնաց, որովհետեւ դժգոհ էին ու կը հայհոյէին: Այլեւս դադրեցուցին զէնքի արձակումը: Իրենցմէ երկուքը՝ մինչեւ մօտակայ պահակատեղին վազեր եւ մէյ մէկ ձիու վրայ ցատկելով արագօրէն կը սուրային սարին կողն ի վար:

Կին մը կը պոռչտար վրանի մը մօտ, շրջապատուած ուրիշ հինգ-վեց կիներէ որոնք արիւն-քրտինք կը մտնէին զայն զսպելու համար:

— Զարկին, մեռցուցին, կը պոռար հեւալէն:

— Չէ, հոգ մի՛ ըներ, բան չկայ, կ'ըսէին միւսները, աշխատելով զայն ապահովցնելու: Բայց յայտնի էր որ իրենք ալ վստահ չէին ըսածին, որովհետեւ, ամէն անգամ որ կը յաջողէին զայն քիչ մը հանդարտեցնել ու շունչ առնել, իսկոյն անէծք մը կը թրթռար իրենց շրթունքին ծայրը:

— Կոտորտին...օր արեւ չտեսնէն...

Ապահովաբար այն հրացանաձգութիւն կատարող ժանտարմաներու համար էին այդ անէծքները:

Բայց կնոջ հանդարտութիւնը երկար չէր տներ: Հագիւ կը յաջողէին զայն զսպել, ու նորէն կը սկսէր մաքառիլ, աշխատելով խորտակելու թելերու այն շղթան որ զինքը կը կաշկանդէր: Եթէ ազատ ըլլար, տարակոյս չկայ որ պիտի խոյանար դէպի ժանտարմաներու խումբը որոնք այլեւս դադրեցուցած էին հրացանաձգութիւնը, եւ հետաքրքրութեամբ սարն ի վար կը նայէին:

Նայուածքը երբէք չէր բաժնուեր անոնցմէ, եւ ահաւոր ատելութեան մը հուրքը կը ժայթքէր աչուրներէն:

Միւսները չէին թողուր զինքը, նոյն իսկ կը խոշտանգէին ալ, այդպէս զսպելու աշխատած ատեննին, որովհետեւ գիտէին որ եթէ թողուն՝ ժանտարմաներուն վրայ պիտի վազէր, պիտի նախատէր զանոնք, պիտի զարնէր անոնց:

Եւ զինքն ալ պիտի սպաննէին:

Տռամը որուն հանդիսատես կ'ըլլայինք, պարզ էր, մեկնութեան պէտք չունէր: Բայց նորէն հարցուցինք թէ ի՞նչ կայ՝

— Բան չկայ, ըսաւ մէկը:

Հալէպ մտնելը խստիւ արգիլուած էր Գարլըքի այդ դժոխքին մէջ գտնուողներուն: Այն ճուացող կնոջ զաւակը, տակաւին հազիւ տասնըջորս տարեկան մանչ մը, փախէր էր քիչ մը առաջ: Քաղաքը ազգական մ'ունէին. ապահովաբար զայն տեսնելու կ'երթար: Ժանտարմա մը տեսեր ու ձայն տուեր էր իր ընկերներուն, որոնք հրացան պարպեր էին տղուն վրայ:

— Ո՛վ գիտէ, թերեւս ալ սպաննեցին...

Եւ մարդը որ այս տեղեկութիւնը տուաւ մեզի, պէտք տեսաւ աւելցնելու.

— Բան չկայ... բան չկայ...

Տղայ մը կը սպաննէին... մայրը... մէկ հատիկն էր... իր սրտին զարհուրելի ցաւը կը պոռար... կը հատներ անձկութենէն որ այլեւս յուսահատութիւն մըն էր... կեանք մը կը մարէր... ոչինչ կ'արդարացներ ոճիրը, բայց կը գործուէր ամենամանողորմ կերպով, եւ ապաշաւ չպիտի ունենար... Ժանտարմաները զայն կը գործէին զբօսանք մը ընելու պէս... կը խնդային սպաննած ատեննին... կրնային բոլորն ալ սպաննել, միշտ իբր զբօսանք, խնդալով...

— Բան չկայ... բան չկայ, ըսաւ մարդը անգամ մըն ալ:

Եւ իրօք, ի՞նչ էին այս պզտիկ տռամները բաղդատմամբ այն զարհուրանքին որմէ անցեր էին մարդիկը:

Սակայն անդին՝ կ'երեւայ տեսարանը բոլորովին հետաքրքրական կը դառնար որ գաղթականներու խումբերը այլեւս կարելորութիւն չէին ընծայեր ժանտարմաներու արգելքին. հետզհետէ կը մօտենային բարձունքին կողերուն, եւ իրարու վրայ խռնուած՝ իրենց աչուրներուն միանգամայն անհանգիստ ու սարսափահար նայուածքը կ'երկարէին սարն ի վար:

Մօտեցանք եւ սկսանք նայիլ մեր կարգին:

Բուն տռամը ճիշդ այդ պահուն էր որ տեղի կ'ունենար:

Տղան չէր զարնուած: Այն բոլոր գնդակները ի զուր արձակուէր էին այդ խորտուբորդ զառիթափն ի վար՝ ուր հողի իւրաքանչիւր ցցունք պատնէշի մը պաշտպանութիւնը կ'ընծայէր: Բայց այն երկու ձիաւոր ժանտարմները սուրացեր կտրեր էին ճամբան ուրկէ պզտիկը կրնար իր վայրէջքը շարունակել՝ կառուղիին հասնելու համար: Եւ հիմա, կը հրամայէին անոր որ իջնէ ու անձնատուր ըլլայ:

Բայց տղան չէր շարժեր գտնուած տեղէն: Հրացանաձգութեան առթած սարսափը զինքը կեցած տեղին գամեր էր: Իր անշարժ, կարծես գետինը մխուած սրունքներուն վրայ՝ իրանն ու գլուխը անընդհատ կը դառնային մէյ մը այս, մէյ մը այն կողմ, տենդագին արագութեամբ մը: Աչուրները՝ գլխուն իւրաքանչիւր շարժումին հետ՝ անհանգիստ ակնարկներով շուրջբոլորը կը զննէին, կարծես փախուստի ճամբայ մը փնտռելով: Երբեմն՝ յանկարծական դող մը կը ցնցէր ամբողջ մարմինը, թերեւս այն պահերուն երբ աչուրներուն նայուածքը իր շուտիկ հետազօտութեան ընթացքին փախուստի ճամբայ մը չտեսնելով՝ յուսահատ կ'ամփոփուէր ինք իր վրայ, եւ կափարիչները կը գոցուէին դանդաղօրէն, ինչպէս նոր կանգ առած թռչուն մը կը գոցէ իր լայնաբաց թւերը:

Խեղճ պզտիկ: Կը փակէր աչուրները՝ չտեսնելու համար այն ժանտարմաները որոնք եկեր իր ազատութեան ճամբան կտրեր էին: Բայց աչուրները փակելէն վերջ կ'երեւայ երազանքի պահ մը կը սկսէր իրեն համար, եւ այդ տեսակ մը ներքնահայեցութիւնը անշուշտ աւելի սոսկալի բան մըն էր, իրեն ցոյց կու տար սարսափելի անցքերը այն ամբողջ մարտիրոսութեան որուն պիտի ենթարկուէր՝ անգամ մը անոնց ձեռքը անցնելէն վերջ, որ իսկոյն կը բանար աչուրները, խոշոր խոշոր կը բանար, վայրկեան մը առաջ լոյսին վերադառնալու, այդ այլեւս մօտալուտ հեռանկարէն խուսափելու աճապարանքով մը:

Ու կը հեւար, կը հեւար... իր արշաւասոյր վայրէջքին յոգնութենէ՛ն արդեօք, թէ վախէն...

Ժանտարմաները կը շարունակէին հրամայել որ վար իջնէ, կ'ապահովցնէին թէ բան մը չպիտի ընեն, բայց պզտիկը չէր վստահեր: Ո՛վ գիտէ ինչեր տեսած էր իր բոյնէն խլուելէն ի վեր, այն սպանդի անվերջանալի ճամբաներուն վրայ, որոնց մէջ՝ չարչարանքի ամենէն սոսկալի բաժինը պզտիկներուն վիճակեր էր:

Վերեն՝ մարդիկ կը քաջալերէին զինքը.

— Գնա՛, կը պոռային, իջի՛ր, չեն զարներ:

Իրօք կը վստահէի՛ն ժանտարմաներու խօսքին, թէ իրենց սեփական մորթին ապահովութիւնը կը փնտռէին այդպէս «յանցանքի» մէջ բռնուած մէկը «ուղղութեան» բերելու աշխատելով: Աւելի՛ ժանտարմաներուն աչքը մտնելու փորձ մըն էր իրենց ըրածը: Եւ թերեւս այդ խորհուրդը տուած ատենին բոլորն ալ վստահ էին թէ պզտիկին պատիժը սարսափելի պիտի ըլլար: Այնքան այդ մորթի ապահովութեան մտահոգութիւնը վատ դարձուներ էր մարդիկը:

Տղան սակայն կը յամառէր չիջնելու: Խեղճը կը զգար անշուշտ թէ ինչ կը սպասէ իրեն, եւ կը փորձէր կարելի եղածին չափ երկարած գէլ անստուգութեան, վտանգի, բայց նաեւ ազատութեան այդ թռպէները:

Այն ատեն՝ ժանտարմաներէն մէկը ձին քշեց առաջ, դէպի սարը: Բայց բարձրունքը ցից էր: Անասունը, հագիւ քանի մը քայլ կրցաւ յառաջանալ ու կեցաւ ետեւի ոտքերուն վրայ՝ որոնց սմբակները գետինը մխուրտ էին, հողի ու քարերու կրկին հոսանք մը իջնելով սարն ի վար: Ձիուն այդ աշտանակումը այնքան անակնկալ կերպով տեղի ունեցեր էր որ ժանտարման քիչ մնաց վար իյնար: Հագիւ թէ անասունին բաշերուն կառչելով յաջողեցաւ պահել հաւասարակշռութիւնը:

Ձին խոնարհեցուց իրանը: Բայց ալ չկրցաւ կենալ այդ ցից դիրքին վրայ, եւ նորէն հողի ու քարերու ահագին յորձանք մը գոյացնելով նահանջեց:

Պզտիկը աչքէ կորսնցուցեր էինք այդ տեսարանը դիտած ատեննիս: Երբոր իրեն դարձանք՝ տեսանք որ կծկուեր նստեր է գետինն մէկ ցցունքին ետին, ինք իր վրայ ծալլուած, աջ թելը գօտիի մը պէս աչուրներուն շուրջը բոլորած, մօտեցող պատուհասին այն սարսափելի պատկերը չտեսնելու համար:

Ձիուն նահանջին հետ՝ գլուխը վերցուց, մէյ մը վար նայեցաւ, յետոյ մեր կողմը դառնալով, երկար ականարկ մը ուղղեց սարին կողերուն շուրջբոլորը խռնուած բազմութեան: Ինչ խօսուն բան մը կար այդ ականարկին մէջ... աչքերը կը նայէի՛ն իրօք, թէ կը պոռային, կը պաղատէին...

Տարաբախտ տղայ: Օգնութիւն կը հայցէր:

Օգնութիւն... բայց բոլորս ալ կ'ուզէինք... այնքան սրտայոյզ բան մըն էր այն ահաւոր վտանգին առջեւ ճխլած այդ պտղտիկ յուսահատ դրութիւնը:

Եւ սակայն... չեմ յիշեր անելի սպառիչ չարչարանք մը քան այդպէս վտանգի մատնուած մէկու մը օգնութեան հասնելու անդիմադրելի ըղձանքով լեցուած ըլլալ եւ բան մը, բան մը չկարենալ ընելը...

Ինչ ատելութիւն կար նոյն պահուն մեր մէջ՝ այդ ժանտարմաներուն համար, երբ այդ խեղճ պզտիկը իր վախուն ահաւոր խորութենէն այն անբարբառ պաղատանքը կը հասցնէր մեզի՝ աչուրներուն այն խելայեղ ու խելայեղիչ նայուածքով:

Անզօր ատելութիւն,— գերագոյնը տանջանքներուն...

Պիտի տելէ՛ր տակաւին այս սոսկումի տեսարանը: Տղուն հետ՝ հիմա մենք ալ կը հեւայինք անհամբեր: Լմննա՛ր...: Որովհետեւ այլեւս անտանելի դարձած էր այս տաժանքը:

Բայց արդէն՝ բարձունքին ստորոտը նոր անցքեր կը դառնային: Երրորդ ժանտարմա մըն ալ, առանց ձիու, եկեր միացեր էր միւսներուն, չուանի հիւսք մը անցուցած թելին, եւ անոնց հետ կը խորհրդակցէր: Կ'երեւայ որոշում մը տուին, որովհետեւ նորեկը, միւսներէն բաժնուելով, սկսաւ սարն ի վեր դէպի պզտիկը յառաջանալ: Վերելքը դիւրին չէր: Ժանտարման տաժանքով կը բարձրանար, գրեթէ իւրաքանչիւր քայլի սահելով: Շատ հեղ կ'ընկրկէր քան կը յառաջանար: Եւ սակայն միշտ աւելի կը մօտենար այն հողի ցցունքին, որուն ետին պզտիկը կծկուեր կեցեր էր:

Տռամը պիտի վերջանա՛ր թէ նոր պիտի սկսէր: Անստուգութեան մէջ էինք:

Ժանտարման կը մօտենար, եւ խեղճ տղան որ կը տեսներ զայն, այլեւս աչուըները չէր անջատեր անկէ: Ակռաները կը կափկափէին չարաշուք աղմուկով մը զոր աւելի կը զգայինք քան կը լսէինք, եւ այնքան տենդով կը դողար որ իր վախուն այդ քստմնելի սրսփուքը վարակիչ բան մը դարձեր էր: Մենք ալ վերը կը դողայինք:

Այլեւս երկար չտեսց: Ժանտարման հասեր էր պզտիկին: Եւ խեղճ տղան նորէն աջ թելը իբր գօտի պլլեր էր աչուըներուն վրայ կը սեղմէր զայն դէմքին շուրջը, կը սեղմէր կրքով, մոլեգնութեամբ չտեսնելու, չտեսնելու, չտեսնելու համար: Ու կը պոռար... ի՛նչ... որո՞ւ... ինք ալ անշուշտ չէր գիտեր...

Երբ ժանտարման իր մօտ հասաւ, տղան ոտքի ելաւ ընկրկելու համար բայց շատ տեղ չունէր երթալիք: Հագիւ քանի մը քայլ առաւ եւ կռնակը կպաւ այն հողի ցցունքին, որուն ստորոտը կեցեր էր: Թւերը վար առած էր այլեւս. իրանին երկու կողմերէն՝ կախուած էին կոտրած ճիւղերու պէս, եւ ջղաձգական դող մը անընդհատ կը շարժէր զանոնք:

Ժանտարման, գրեթէ երկու քայլ անդին կեցած, հետը բերած չուանին հիւսքը կը քակէր: Պիտի կապէ՛ր տղան: Բայց ի՛նչ պէտք կապելու: Այդ պզտիկ, շատ պզտիկ մարմինը արդէն վախէն կապուեր էր: Ժանտարմային մէկ մատն իսկ այլեւս կը բաւէր զայն ուզած տեղը առաջնորդելու: Ուրեմն ինչո՞ւ այդ չուանը: Չէինք հասկնար:

Ու մինչդեռ ժանտարման կը շարունակէր չուանով զբաղիլ, տղուն իրանը տակաւ կը հակէր սրունքներուն վրայ: Քիչ մըն ալ, եւ կարծես իր կախուած թւերը գետնին պիտի քսուէին, ու մարմինը բուրգի մը ձելը պիտի առնէր: Չէր խօսեր. բայց շրթունքները միշտ կը կափկափէին անխմանալի մրմունջով մը, զոր դարձեալ կը զգայինք քան կը լսէինք: Կ'աղօթէ՛ր, թէ՛ կը պաղատէր:

Ի՞նչ դողար նորէն: Բայց չէ՞ որ մէնք ալ միասին կը դողայինք: Այդ վտանգը մեզի չէր սպառնար, բայց վախը մեր մէջ ալ կը ծաւալէր, կը տարածուէր մեր էութեան նոյնիսկ ամենախոր ալքերը ինչպէս կաղապարի մը բերանն ի վար թափուած ատորաշէկ հեղուկ մը, որ կը տարածուի մինչեւ անոր ամենէն մանուածապատ անցքերուն մէջ եւ զայն կը լեցնէ ամբողջովին:

Կը վախնայինք մանաւանդ անոր համար որ տակաւին բան մըն ալ չէինք հասկնար տղուն մօտը գտնուող այդ ժանտարմային եւ անոր միւս երկու ընկերներուն մտադրութենէն: Եւ անստուգութիւնն ալ վախ մըն է արդէն:

Բայց այլեւս երկար չափտի տեւեր ատիկա: Սո՛ր, ցնցող կանչ մը լսեցինք:

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ...

Առաջին աղաղակն էր որ տղան կ'արձակէր:

Ժանտարման զինքը պառկեցուցեր էր, ծունկը փակցուցեր էր կուրծքին, եւ...

Բայց սոսկալի բան էր ատիկա...

Տղան կը տապալտկէր իր պզտիկ տկար իրանին վրայ ահագին բանի մը պէս ծանրացող այն ծունկին տակ, կը գալարուէր՝ ոտուրներէն բռնուած թռչունի մը սարսափահար թելթափով, ու կը պոռար, կը պոռար.

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ...

Թերեւս տակաւին շատ բաներ ունէր ըսելիք, բայց չէր կրնար ուրիշ ո՛րէն բառ արտաբերել:

— Մի՛ ըներ, մեղք է, չէր գիտեր, պոռացին մէկ քանի հոգի ժանտարմային:

Որովհետեւ անոր կռնակը կը քօղարկէր տղուն իրանն ու դէմքը, եւ ամէնքս ալ անանկ կը կարծէինք թէ այդպէս ծռած՝ զայն կը խեղդէ:

Եւ այդ չուանը՝ ապահովաբար տղուն դիակը վար քաշելու համար բերած պէտք է ըլլար իրեն հետ:

— Մի՛ ըներ... մի՛ ըներ... մեղք է, պոռացին նորէն նոյն մարդիկը:

Սակայն կ'երեւայ այլեւս լմնցած էր ամէն բան, որովհետեւ տղուն ձայնը չէր լսուեր, ու ժանտարման ոտքի կ'ելլէր:

Մարդիկ դարձուցին իրենց աչուրները, վախնալով որ շանթահարիչ պատկեր մը պիտի տեսնեն: Բայց հետաքրքրութիւնը այնքան անողորմ բան մըն է, որ չդիտելու այդ յամառութիւնը գրեթէ վայրկեանաբար խորտակուեցաւ իրենց մօտ: Գլուխները փութով այն կողմ դարձան եւ աչքերը սկսան նայիլ: Եւ առաջին ակնարկին իսկ՝ անպատում զարմանքի արտայայտութիւն մը լեցուց զանոնք:

Պզտիկը ողջ էր, միշտ պառկած գետնին վրայ, ու գլուխը կէս մը բարձրացուցած՝ կը նայէր իր աջ ոտքին: Մարդոց աչքերը իր ակնարկին հետեւեցան: Այն ատեն միայն հասկցան թէ ինչ ըրած էր ժանտարման՝ տղուն վրայ խոնարհած ատենը: Զուանը՝ մէկ ծայրէն բռնած՝ օղակ կը պլլէր իր ձախ թելին շուրջը:

Ի՞նչ պիտի ընէր: Ոչ ոք բան մը կը հասկնար տակաւին: Բայց ժանտարման գործը լրացուցեր էր: Երբ ամբողջ չուանը պլլեց, թելին վրայէն հանեց կազմած շարք շարք օղակը եւ քանի մը անգամ կողն ի վեր ճօճելէ ետք նետեց ձիաւոր ժանտարմաներէն ամենէն մօտաւորին, որ արդէն ատոր կը սպասէր կարծես: Չուանին օղակները՝ անջրպետին մէջ քակուելով քակուելով ձեւացուցին երկար գիծ մը, որ պահ մը այդպէս առկախ թրթռալէ ետք ինկան գետին: Ծայրը հասեր էր մինչեւ սպասող ժանտարմային, որ իսկոյն վերցուց զայն եւ իր հեծած ձիուն վզին շուրջը պլլելով սկսաւ կապել՝ հանգոյցները կարելի եղածին չափ ամուր դարձնելու յայտնի ճիգով մը:

Ե.

Եւ յանկարծ, սարսափ աղաղակ մը թռաւ բարձունքին վրայ խռնուած բազմութենէն: Բոլորը մէկ պոռացեր էին, անանկ որ՝ կարծես մէկ հատիկ բերան մը արտաբերեր էր այդ ահաւոր աղաղակը:

Ու տակաւին բան մը չէր եղած վարը: Բայց ամէն մարդ հասկցեր էր թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ:

Հեծեալ ժանտարման՝ չուանին ծայրը ձիուն վզին կապելէ վերջ՝ ցցուեր էր անասունին վրայ ու կը խթանէր զայն, խարզաանը շաչեցնելով անոր քամակին երկայնքը: Անասունը՝ այդ անակնկալ խթանումէն ու խարազանի հարուածներէն խելայեղ՝ պահ մը վարանեցաւ, սկսաւ արշաւել քառատրոփ: Առաջին մէկ քանի քայլերուն՝ չուանը որ պտուտակի մը գալարումներով ինկած էր բարձունքն ի վար, սկսաւ շտկուիլ, ուղղաձիգ գիծ մը դարձաւ, եւ այդ գիծը եզերական արագութեամբ կ'երկարէր միշտ վեր, միշտ աւելի վեր, մինչեւ այն խեղճ պզտիկը, որ անոր միւս ծայրին կապուած էր ոտքէն: Մեզի անանկ կու գար թէ վառօդի տակառի մը յանգոգ բռնկած պատրոյգ մըն էր որուն երկայնքէն կայծերը դէպի տակառը կը սուրային ցնորեցուցիչ արագութեամբ մը: Պահիկ մըն ալ, եւ ձիուն արշաւաստյր վազքին հետ՝ չուանին մնացած մէկ քանի վետվետումներն ալ պիտի շտկուէին, եւ անկէ ետք... այդ սուրացող ձին... անոր վզին կապուած չուանը... չուանին միւս ծայրին կապուած տղան... սարն ի վար...:

Բայց արդէն կ'ըլլար այդ սոսկալի բանը: Հեւասպառ ծռեր էինք իրարու վրայ, կը նայէինք սարսափէն խոշորցած մեր խեղճ աջուրներով: Չուանը՝ ձիուն վիզէն մինչեւ այն տարաբախտ պզտիկին ոտքը՝ քանակով քաջուած ուղիղ գիծ մըն էր դարձեր: Կը նայէինք ձիուն... ոստում մըն ալ, եւ արդէն...

Տեսանք այդ ոստումը: Խթաններու նոր եւ աւելի ուժեղ մղումի մէ վրայ, միանգամայն երկու կողերէն խոցատուած անասունը ըրաւ այդ վճռական ոստումը, յետոյ ուրիշ մըն ալ, ուրիշ մըն ալ...

Փլուզման աղմուկ մը, հողի՝ քարերու անկման ձայնը որ կ'երկարածգուէր ողբագին զանգիւններով, մեզ ստիպեց որ տղուն դառնանք: Փոշիի

ամա մը որ հետզհետէ կը ծաւալէր ու կ'անգայտանար, եւ անոր գուլաներուն ճիշդ կեդրոնը պզտիկին մարմինը որ յանկարծ խլուէր էր գետնէն ու կը սաւառնէր անջրպետին մէջ, զառիթափն ի վար, կորսնցուցած իր բնական ձեւերը, խառնափնթոր եւ այլեւս անճանաչ բանի մը պէս: Այն բարձրութենէն ուրկէ կը խլուէր, ինկաւ հողի ուրիշ ցցունքի մը վրայ, եզերական աղմուկով մը, յետոյ նորէն բարձրացաւ, նորէն ինկաւ ու զարնուեցաւ ուրիշ հողի ցցունքի մը, միեւնոյն սարսափելի աղմուկով որ այլեւս չէր դադրեր կարծես, որովհետեւ իր արձագանգները մեր մէջն էին, մեր հոգիին ամենախոր ոլորտներուն մէջ, ու կը թնդային, կը թնդային... կը թնդան տակաւին հիմա ալ՝ երբ տարիներ անցած են ատկէ ի վեր... միշտ պիտի թնդան, պիտի թնդան...

Այն զահանդական արագութեան մէջ ուր տեղի կ'ունենար այս ահաւոր անցքը, մեզի անանկ եկաւ որ տղուն մարմինը երրորդ անգամ մըն ալ կը բարձրանայ անջրպետին մէջ: Ասիկա տպաւորութիւն մըն էր զոր ունեցանք, բայց կ'երեւայ սխալեր էինք, որովհետեւ տղուն մարմինը հոն պէտք է ըլլար ուր ինկեր էր իր երկրորդ ոստումէն ետք, հողի ցցունքին առջեւ որուն զարնուէր էր ինկած ատենը: Գոնէ իր գլուխը որոշ կը տեսնէինք մանաւանդ ողբագին նայուածք իր աչուրներուն որոնք մեզի կը նայէին անպատում արտայայտութեամբ մը,-- միանգամայն ցաւի, չարչարանքի, աղաչանքի, բայց մանաւանդ յանդիմանութեան արտայայտութեամբ մը...

Եւ սակայն... հակառակ անոր որ այդ գլուխը եւ անոր վրայ այդ աչքերը կը տեսնէինք այնքան իրական կերպով մը, դարձեալ այն տպաւորութիւնը ունեցանք որ տղուն մարմինը իրօք նոր ոստում մը ըրած է, նորէն կը սաւառնի անջրպետին մէջ: Եւ այս անգամ՝ այս տպաւորութիւնը նոյնքան իրական էր որքան տղուն գլուխը տեսնելնիս: Կարծես կրկներեւոյթի մը առջեւն էինք, եւ կարծես մէկի տեղ երկու մարմին կապուած էին այն չուանին զոր ձին կը քաշէր իր արշաւին հետ: Որովհետեւ որոշ կը տեսնէինք տղուն գլուխը՝ աչուրներուն այն սարսափելի նայուածքով, այն հողի ցցունքին քով, եւ որոշ կը տեսնէինք նաեւ անոր մարմինը, որ անկէ մօտաւորապէս տասը մէթր հեռուն՝ կը սաւառնէր անջրպետին մէջ, այն խառնիճադանճ ու ողբալի երեւոյթով:

Ապշահար՝ մէյ մը այն անշարժ գլխուն, մէյ մըն ալ այն միւս սաւառնող մարմնին կը նայէինք փոխն ի փոխ: Աննկարագրելի շփոթութեան պահ մը եղաւ ասիկա: Բայց երկար չտեւեց: Եւ յանկարծ, սոսկումի խուլ աւաչ մը բարձրացաւ այդտեղ խռնուած եւ այն զարհուրելի բանը-- այն զարհուրելի բաները,-- տեսնող բազմութեան մէջէն:

Ամէնքս ալ հասկցեր էինք այդ կրկներեւոյթին պատճառը: Իրարու վրայ խռնուած, գրեթէ կուշտ կուշտի, բարձունքին այդ եզերքին վրայ արձանացեր կեցեր էինք, միանգամայն յուզման, վախու, ընդվզումի, ատելութեան եւ կատաղութեան փոթորիկներու երկունքով մը յղացուած խմբանդրիի մը պէս, ու կը նայէինք անկուշտ հետաքրքրութեամբ մը որ

մեր աչուրներէն կը յորդէր: Թերեւս յաւիտենականութիւն մը պիտի կրնայինք նայիլ այդպէս:

Բայց յանկարծ, այդ խմբանդրին սկսաւ քայքայուիլ: Խոշոր հոսանք մը ծայր տուած էր վերի կողմէն եւ մարդիկ իրար կը հրմշտկէին, իրարու վրայ կ'իյնային ոչխարներու պէս: Շփոթ ու թաւալուն աղմուկ մը որուն մէջ կ'որոշէինք խարազանի շաչիւններ եւ հրացանի բուններու ընդհարման խուլ ձայնը, մինչեւ մեզի կը հասներ որոտման մը պէս: Հայիոյութիւններով, սպառնալիքներով, բայց մանաւանդ ցաւի ու սարսափի աղաղակներով կ'ետկիտուած գոռում գոչում մըն էր որ խուճապի մատնեց մարդիկը:

— Տրուեցէք, էտ, էտ, կը պոռային բարձունքին վրայ մնացած ժանտարմաները:

Ու կը զարնէին, կը զարնէին, միանգամայն խարազանով, հրացանի բուններով եւ իրենց ահագին մոյկերով:

Եւ մարդիկ կ'ընկրկէին իրար ոտնոտելով, վայրկեան մը առաջ ինքզինքնին ապահովելու համար այդ հարուածներէն: Բայց այնքան անզուսպ բան մըն էր հետաքրքրութիւնը իրենց քով որ այդ խուճապին մէջն անգամ աչքերնին միշտ յառած կը մնար այն սոսկալի բաներուն,-- այն անշարժ գլխուն եւ այն սաւառնող մարմնին,-- որոնք առեղծուածային կրկներելոյթի մը պէս երեւցեր էին իրենց պահ մը առաջ, եւ զորս հիմա կ'ըմբռնէին այլեւս:

Զ.

Երկրորդ անկումին՝ տղուն գլուխը անջատուեր էր իրանէն ու մնացեր էր այն հողի ցցունքին մօտ որուն զարնուէր էր ահաւոր ուժգնութեամբ, մինչդեռ գլխատուած մարմինը, ձիուն արշաւին հետ միջոց մը նորէն անջրպետին մէջ բարձրանալէ ու սաւառնելէ ետք, հիմա դարձեալ կ'իջնէր վար: Այլեւս որոշ կը տեսնէինք զայն, կը տեսնէինք մանաւանդ վիզը, ուրկէ գլուխը կարծես պրկելով, պրկելով անջատեր էին, եւ որուն ահռելի պատռուածքին բերանը սեւորակ թանձր արիւն մը կը խաղար տակաւին, սմբելու վրայ եղող ջրվէժի մը տկար ու ջղաձգական կայլակումներով:

Պահ մը վերջ, նորէն ինկաւ վար զարնուեցաւ ուրիշ հողի ցցունքի մը: Լսեցինք նոյն եզերական աղմուկը որ սոսկումի նոր սարսուռներ տուաւ մեր մարմնին, բայց ա՛լ նայելու ատեն չունէինք: Ամբոխին մղումը անդիմադրելի բան մըն էր դարձեր: Հազիւ վերջին ակնարկ մը կրցանք նետել այն դժբախտ պզտիկին գլխուն որ միշտ անշարժ կը նայէր ինկած տեղէն, կը նայէր այն խոշոր աչուրներուն մէջ պաղած նայուածքով:

Եւ անոնց մէջ միշտ նոյն անպատում արտայայտութիւնը կը շողար նորէն, միանգամայն ցաւի, չարչարանքի, աղաչանքի, բայց մանաւանդ յանդիմանութեան, յանդիմանութեան, յանդիմանութեան արտայայտութիւնը:

— Ետ, էտ, ցրուեցէք կը պոռային ժանտարմաները:

Ու կ'ընկրկէինք բոլորս ալ, թերեւս ո՛չ այնքան իրենց հայիոյութիւններուն ու հարուածներուն երկիւղէն, որքան այն պզտիկ նահատակին աչուրներուն մէջ փայլատակող յանդիմանութեան զարհուրելի արտայայտութենէն խթանուած:

Գրեթէ շնչասպառ հասանք վրաններուն քով:

.....

Մայրը՝ միշտ այն վրանին մօտն էր ուր զինքը կեցուցեր էին պահ մը առաջ, շրջապատուած կիներու նոյն խումբէն՝ որոնց ուրիշներ ալ միացեր էին:

Յաւահար կինը տակաւին չէր գիտեր թէ ինչ բախտ վիճակուած է տղուն: Բայց իր մօր սիրտը կը նախազգար արդէն այն սոսկալի տռամը, որուն պիտի յանգէր զաւկին փախուստի փորձը:

Այլեւս չէր կրնար խօսիլ: Յուզումը եւ այն երկարատեւ մաքառումը որով ի գուր փորձեր էր ճողոպրիլ զինքը զսպելու աշխատող կիներուն կաշկանդումէն, սպառներ էին զինքը: Կորովը՝ միջոց մը այնքան զօրեղ իր մէջ, շուտով հանգեր էր, ինչպէս տաշեղներու կրակ մը: Իր գունատ շրթունքները կը դողային, ու կզակը անընդհատ կ'երերար պարապին մէջ, զահանդական կափկափումով մը:

Անշուշտ բան մը ըսել կ'ուզէր: Ու կ'երեւայ զինքը շրջապատող կիները կը հասկնային թէ ինչ կ'ըսեն այդ դողահար շրթունքները որ կը շարունակէին ապահովցնել խեղճ կինը.

— Չէ՛, հոգ մի՛ ըներ, բան չկայ...

**ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՑԵՂԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ԵՒ ՍԱՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՍԵԾԱԾԱԲԱԼ ԽԱԽՏՈՒՄՆԵՐԻՑ**

1904	Հերերո ցեղը Հարաւային Աֆրիկայում
1915–22	Հայոց Ցեղասպանութիւն
1919	Հրեաների պոգրոմները Ուկրայնայում
1932–33	Ուկրայնացիների արհեստական սովը Խորտիրդային Միութեան մէջ
1936–39	Խորիրդային Միութեան հակաստալինեան տարրի մաքրագործումը իբրեւ ժողովրդի թշնամիներ
1941–45	Հրեական Ողջակիզում
1950–59	Բուդիստները Թիբեթում
1965–72	Հուբու ցեղը Բուրունդիում
1966	Իբոները Նիջերիայում
1972–79	Աչէ հնդիկները Փարագուէյում
1975–79	Քամբոջիացիները
1980–ականներին	Բահայիները Իրանում
1980–90–ականներին	Հայերը Ադրբէջանում Թուքսիները Ռուանդայում Սունալիա Քրդերը Իրաքում եւ Թուրքիայում Արեւելեան Թիմոր Քոսովօ Դարֆուր.....

Խօսք խմբագրի կողմից	3
---------------------------	---

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Խումբ, Զ. Կարգ (արեւմտահայերէն).....	5
Հայ ժողովուրդը ազատագրումի յոյսով պայքարի կը դիմէ	7
Ֆիտայիներու քաջութիւնները	9
Հալածանքներ եւ կոտորած	11
1908-ի յեղաշրջումը	14
Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութենէն	16

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Խումբ, Վեցերորդ դասարան (արեւելահայերէն).....	19
Հայ ժողովուրդը ազատագրումի յոյսով պայքարի է դիմում	21
Ֆիդայիների քաջութիւնները	23
Հալածանքներ եւ կոտորած	25
1908-ի յեղաշրջումը	28
Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնից	30
Դասածրագիր	33
Հազրեն	35

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Խումբ, Է. Կարգ (արեւմտահայերէն).....	39
Վերաքաղ նախորդ տարուան դասանիւթին	40
Ինչպէ՞ս գործադրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը	42
Կարգ մը վայրերու մէջ հայերը կրցան ինքնապաշտպանութեան դիմել	49
Զէյթունցի երիտասարդները կը դիմադրեն	50
Վանի մէջ ինքնապաշտպանութիւն կը կազմակերպուի	52
Տարօնի աշխարհ	56
Շապին Գարահիսար	58
Մուսալեռցիներու դիմադրութիւնը ազատութեան կը տանի	60
Ուրֆայի քաջերը թուրք բանակին դէմ կը ծառանան	63
Ինքնապաշտպանական կռիւներուն արդիւնքը դատենք	65

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Խումբ, Եօթերորդ դասարան (արեւելահայերէն).....	67
Վերաքաղ նախորդ տարուայ դասանիւթի	68
Ինչպէ՞ս գործադրուեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը	70
Մի շարք վայրերում հայերը կարողացան ինքնապաշտպանութեան դիմել	77
Զէյթունցի երիտասարդները դիմադրում են	78
Վանում ինքնապաշտպանութիւն է կազմակերպուում	80
Տարօնի աշխարհ	84
Շապին Գարահիսար	86
Մուսալեռցիների դիմադրութիւնը ազատութեան է տանում	88

Ուրֆայի քաջերը թուրք բանակի դեմ են ծառանում	91
Ինքնապաշտպանական կռիւների արդիւնքը դատենք.....	93
Դասածրագիր.....	95
Վարժութիւն (արեւմտահայերէն)	97
Վարժութիւն (արեւելահայերէն).....	99
Սարսափի գիշեր	101
Դասածրագիր.....	104
 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Գ. Խումբ, Ը. կարգ (արեւմտահայերէն)	105
Անպատիժ մնացած ոճրագործներուն դատաստանը	106
Թուրքերը կ'ուրանան Հայոց Ցեղասպանութիւնը	110
 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Գ. Խումբ, ութերորդ դասարան (արեւելահայերէն)	114
Անպատիժ մնացած ոճրագործների դատաստանը	115
Թուրքերը ուրանում են Հայոց Ցեղասպանութիւնը	119
Դասածրագիր.....	123
Quatations	125
Մէջբերումներ	127
Ցեղին ձայնը.....	129
Դասածրագիր.....	132
Հայրենի տուն.....	134
 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Գ. Խումբ, Թ. կարգ (արեւմտահայերէն)	135
Մշակութային Ցեղասպանութիւն.....	136
Հայասպանութեան հարցը միացեալ ազգերու կազմակերպութեան մէջ	138
 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Գ. Խումբ, իններորդ դասարան (արեւելահայերէն).....	141
Մշակութային Ցեղասպանութիւն.....	142
Հայասպանութեան հարցը միաւորուած ազգերի կազմակերպութեան մէջ	144
Դասածրագիր.....	147
Վարժութիւն (արեւմտահայերէն)	149
Վարժութիւն (արեւելահայերէն).....	150
Հարցաթերթիկ (արեւմտահայերէն)	151
Հարցաթերթիկ (արեւելահայերէն).....	152
Հայոց զանգակները.....	153
Դասածրագիր.....	156
Բան Չկայ.....	158
Օրինակներ 20–րդ դարի Ցեղասպանութիւններից եւ մարդկային իրաւունքների մեծածաւալ խախտումներից	169